

'Bedelen bij de Bron'

Kohlbrugge's geloofsopvatting
vergeleken met Reformatie
en Nadere Reformatie

DR. A. DE REUVER

Tweede druk

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

De zekerheid van het geloof

1. Kohlbrugge's visie

Herhaaldelijk hebben wij in het voorafgaande kunnen constateren dat het geloof voor Kohlbrugge sterk extravert van karakter is. Het heeft zijn voorwerp en vastheid buiten zichzelf. Dit maakt de zekerheid ervan uit. Deze overtuiging belet hem evenwel niet om de gemeente bij tijd en wijle op te roepen tot zelfonderzoek, waarbij de echtheid van de geloofsakte, aan de hand van kenmerken, wordt getoetst. Dit wijst erop dat men volgens Kohlbrugge in het geloof niet alleen zeker is omtrent de betrouwbaarheid van de geloofsinhoud, maar dat men toch ook zekerheid dient te hebben omtrent de authenticiteit van de geloofsdaad. Bij de eerstgenoemde modus van de geloofszekerheid is de gelovige extravert gericht, bij de tweede mede introvert. De eerste geschiedt direct, terwijl men het Woord gelooft, de tweede komt reflexief tot stand, via de zelftoetsing aan de hand van aan het Woord ontleende criteria. In Kohlbrugge's geschriften zijn beide lijnen present, de eerste dominerend, de tweede flankerend.

De vraag is of deze tweesporigheid geen verwarring ten gevolge heeft inzake zijn visie op de geloofszekerheid. Moet juist op dit cruciale moment wellicht gesproken worden van een inconsistentie binnen zijn theologie? Of weet hij beide lijnen duidelijk te onderscheiden? Slaagt hij erin zowel de legitimiteit en de noodzaak van de reflexieve zekerheid omtrent de echtheid van eigen geloof als die van de directe geloofszekerheid omtrent het geloofde Woord zo uiteen te houden, dat dit laatste niet door het eerste wordt verdrongen? Hierbij dient zich tevens de kwestie aan of de zekerheid omtrent het persoonlijk delen in het heil tot stand komt ná - en op grond van - de reflexieve zekerheid omtrent eigen geloof, of dat deze heilszekerheid aan het - extraverte - geloof inherent is. Het zijn deze vragen waarop wij het antwoord willen opsporen.

Onderscheid en onderzoek

Kohlbrugge is van mening dat er 'in de prediking van het Evangelie allerwegen een haakje gelegd' moet worden ¹. Dergelijke haakjes treft hij aan 'overal in de brieven van de apostelen'. Zij mogen de mens dan pijn doen, maar zo alleen komt hij door de enige deur naar binnen ². Met deze haakjes doelt hij op de vermaningen tot levensheiliging. Zij drijven ons in het nauw en stellen ons voor de onontwijkbare vraag, of wij 'daarmee overeenkomstig' zijn ³. Kohlbrugge wil zijn gemeente door dit

¹ Zwanzig, 277 [46] - Tw. 1-2, 502 -

² Ib.

³ Id., 278 - Tw., id., 503 -

vermaan tot zelfonderzoek 'in nood' brengen⁴. Waarom hij dat nodig acht, verzwijgt hij niet. Zijn kijk op de gemeente blijkt geen optimistische te zijn. Hij signaleert veel vleeselijke gerustheid. De schijn houdt men op, maar daarachter gaan onkunde en ongerechtigheid schuil⁵. Er zijn er maar al te velen 'die zichzelf met een gestolen troost bedriegen'⁶. Kohlbrugge heeft met deze categorie vooral die mensen op het oog, die er zich niet om bekommeren of zij tot de schapen des Heeren of tot de bokken behoren⁷. Hun onverschilligheid wil hij met zijn oproep tot zelftoetsing doorbreken. 'Wie van u behoort tot de natuurlijke mensen? Wie tot de geestelijke? Beproeft uzelf (...)', zo luidt het in de voorafsprake van zijn preek over Lukas 11:33-36⁸. Kennelijk moet en kan men dit van zichzelf weten.

Kohlbrugge vindt het een gemeenschappelijke trek ['Zug'] van allen die zalig worden, dat zij de waarheid doen en zich wel honderdmaal afvragen of er geen leugen in hun hand is, en dat zij getrouw met zichzelf omgaan⁹. De bereidheid en drang tot zelfbeproeving is voor hem eigen aan het oprechte geloof¹⁰. Geloven doet men in vreze en beven. Deze verlegenheid komt niet voort uit twijfel aan de deugdelijkheid van de grond waarop het geloof steunt - het Woord -, maar uit de vraag of men ook zelf metterdaad deze grond onder de voeten heeft¹¹. 'Dikwijls wordt het degene die uit God geboren is bang, dat hij op het laatst met het geloof bedrogen zal uitkomen, en daarbij gaat het er dan om of de grond waarop men staat en gaat, de grond en bodem van God is of van Belial'¹².

Wij stellen vast dat in Kohlbrugge's geschriften de onderscheiding tussen waar en vals geloof een niet onbelangrijk aspect uitmaakt. Dit onderscheiden kan gepaard gaan met een expliciet appèl tot zelfonderzoek. Meestal blijft dit appèl onuitgesproken op de achtergrond present. Hij laat dan duidelijk het eigene van het echte geloof uitkomen in onderscheid van het schijngeloof, zonder expliciet tot zelfbeproeving op te roepen. Maar ook de expliciete oproep ontbreekt niet. Zij neemt weliswaar geen dominante, maar toch wel een markante plaats in. Herhaaldelijk dringt hij erop aan, zichzelf te controleren. Men moet weten het echte geloof te beoefenen. Zo staat het onderscheidende element van zijn prediking ten dienste van een bepaalde vorm van geloofs zekerheid, namelijk de zekerheid dat eigen geloofsbeoefening de ware is. Het is Kohlbrugge's zorg dat men zich op dit punt niet bedriegt. Van belang is zijn

⁴ Id., 276 - *Tw. id.*, 501 - Vgl. een brieffragment uit 1855, aang. in A. Zahn, *Aus dem Leben*, 289: '(...) schaden kan het nooit, wanneer een menskind in zijn hart afdaalt en zich zo nauwkeurig mogelijk onderzoekt'; *Briefe-Wichelhaus*, 11 [44]: 'Wel hem, die zichzelf nauwkeurig beproeft'; *Tw. 11-12*, 258 [50] - geen Duitse versie -: 'Ik acht dien gelukkig, die zichzelf gedurig onderzoekt'; *Licht* 6, 63 (vgl. 75): 'Heilzaam, o hoe heilzaam zou de zelfbeproeving voor menigeen zijn'.

⁵ Id., 276f. - *Tw. id.*, 502 - Vgl. *Johannes* 3, 22 [48], waar Kohlbrugge in het kader van het zelfonderzoek zegt: 'Bijna alles houdt zich voor wedergeboren (...), bijna allen willen slechts weten van geloof en van vrije genade, bijna allen willen arme zondaars zijn. En onder dat woord van geloof en vrije genade, onder dat woord arme-zondaar leeft en beweegt' de ongerechtigheid.

⁶ *Die anvertrauten Pfunde*, 16 [50] - *Tw. 11-12*, 166 -

⁷ *Ib.*

⁸ *Predigt Lucas 11:33-36*, 4 [50] - *Tw. 11-12*, 218 - Vgl. *Pfingst*, 88, 104 [54] - *Feest*, 333, 348 - De derde zin van deze preek over de Sprake Kanaans luidt: 'Bij het vernemen hiervan beproeve zich een ieder, of zij (sc. deze sprake) hem klinkt als zijn eigen taal [heimatlich] en of zij uit zijn eigen hart gesproken is (...), òf dat zij hem vreemd voorkomt'.

⁹ *Johannes*, 99.

¹⁰ *Tw. 7-8*, 224 [48] - geen Duitse versie -

¹¹ *Ib.*

¹² *Im Anfang*, 73 [50] - *Tw. 9-10*, 369 -

verklaring dat juist de oprechte gelovigen deze zorg delen, en dat de schijn gelovigen daaraan vreemd zijn. Impliciet geeft hij daarmee al een criterium aan waardoor zich echt van onecht laat onderscheiden. De vraag die wij ons thans stellen is of hij, om zijn geestelijke leiding te concretiseren, ook expliciet van kenmerken melding maakt.

Kenmerken

Kohlbrugge volstaat niet met de oproep tot zelftoetsing, maar omrankt die met de vermelding van kenmerken die het geloof normeren¹³. Op een viertal criteria valt te wijzen.

Het eerste criterium dat Kohlbrugge regelmatig vermeldt is dat van de *zelfkennis*. De schijn gelovige is 'een vreemdeling in eigen hart'¹⁴. De ware gelovige kent en veroordeelt zichzelf. Omdat wij aan de zondekennis een afzonderlijk hoofdstuk hebben gewijd, kunnen wij over dit aspect thans kort zijn. Wij onderstrepen slechts dat Kohlbrugge deze zelfkennis normatief acht. Hij noemt haar een eigenschap van al Gods heiligen¹⁵. Waar 'het werk van God in waarheid is', daar vindt een voortdurende verbreking onder Gods gericht plaats, in een heilige vreze en een ootmoedige wandel¹⁶. Opvallend is de vaak sterk gevoelsmatige woordkeus waarmee Kohlbrugge deze werkelijkheid vertolkt. 'Verbrijzeld en geheel verslagen' ligt men voor Gods aangezicht. 'O, hoe diep buigt het gevoel der zonde de ziel'¹⁷. Men beeft voor Gods Woord¹⁸. Wanneer deze verootmoediging ontbreekt, schort het niet slechts aan een ornament van het geloof, maar aan een vitaal onderscheidingsteken¹⁹. Het Evangelie kan slechts daar waarachtig worden geloofd, waar 'ons de voortspoedende benen, de machtige armen en de harde nek verbroken zijn, en wij daarbij de genadeslag ontvangen, zodat wij geen vin [Duits: Fittich] meer kunnen verroeren'²⁰. Maar juist zo vindt er in het zaligmakend geloof een gebedsstrijd plaats. Men smeekt, zoals de tollenaar deed, om genade. Men gelooft, maar vraagt onder tranen, zijn ongelooft te hulp te komen²¹. In dit kader hebben wij naar ons oordeel ook dát kenmerk onder te brengen, dat wij Kohlbrugge al impliciet hoorden aanduiden, namelijk de drang tot zelfbeproeving. Echt geloof is het tegendeel van zelfverzekerdheid.

Het tweede criterium van het zaligmakend geloof is de gerichtheid op *Christus*. Het geloof graaft zo diep, 'tot het anker verzonken is in de enige grond der behoudenis, in de gerechtigheid van de Middelaar'²². Van ganser harte nemen de ware gelovigen de Heere Jezus aan²³. Hem 'telkens opnieuw' aan te nemen, is hun 'gedurige

¹³ Een illustratieve preek in dit opzicht is *De gelijkenis van den zaaier, Leerrede over Lucas 8, vs. 4-15*, die Kohlbrugge als gastpredikant in augustus 1857 houdt te Nichtevecht en in september van datzelfde jaar te Middelburg.

¹⁴ *Anleitung*, 17.

¹⁵ *Sechs Predigten*, 43 [61]. Vgl. *Licht* 6, 27 [48] - *Tw.* 5-6, 312 -; *S. A.* 15, 505 [54].

¹⁶ *Petrus II*, 174 [53].

¹⁷ *Anleitung*, 9.

¹⁸ *Gelijkenis zaaier*, 5. Vgl. *A. Z.* 7, 45; *Anleitung*, 18: 'Welk een wegzinken (...) voor des Heeren Woord'.

¹⁹ *Sechs Predigten*, 51.

²⁰ *Passions II*, 29 [47] - *Lijdens*, 151 -. Treffend is de analogie met een brieffragment van A. Comrie, waarin hij aan J.L. Verster schrijft hoe hij indertijd over diens wettische periode dacht: 'Ik dacht: (...) hij zal niet afdagen te werken en te arbeiden, voordat God zijn werkende armen en lopende benen in stukken breekt en hem waarlijk als een arme zondaar doet sterven (...)'. Zie G.H. Leurdijk, *Twee pastorale brieven van Alexander Comrie*, 28.

²¹ *Anleitung*, 18.

²² *Id.*, 20.

²³ *Id.*, 21.

werkzaamheid'²⁴. Zij hebben in hun armoe 'alleen genoeg (...) aan eenen rijken Jesus'²⁵. Christus moet geheel in hen wonen; hun hart moet in Zijn liefde geworteld zijn, 'in iets minders kan dat hart niet rusten'²⁶. Ook bij dit aspect legt Kohlbrugge sterke nadruk op het existentiële karakter van het geloof. Hem aannemen is geen 'lippenwerk', maar 'hartezaak'²⁷. Het is juist deze rechte en hartgrondige toeëigening 'in de Heilige Geest' die in de schijngevolgige wordt gemist ²⁸.

Het derde criterium is de *aanvechting*. In het voorafgaande hoofdstuk, waarin wij Kohlbrugge's aanvechtingsleer uitvoerig releveerden, vernamen wij al dat hij haar normatief acht voor het echte geloof. Huichelaars en mondchristenen ['Maulchristen'] ervaren niet hoe men in het beloftegeloof telkens weer de dood ingaat. Gods heiligen daarentegen worden met het tegendeel van de beloften geconfronteerd ²⁹. Maar juist dan manifesteert zich het zo kenmerkende nochtanskarakter van het geloof. Bij de ware gelovigen is er 'een gedurig bezwijken, maar ook een waarachtige en zalige ervaring, dat het "nochtans Gods" de overhand behoudt'³⁰.

Het vierde criterium betreft de *heiliging* van de levenswandel. Voor Kohlbrugge loopt er een breuklijn tussen het (onechte) geloof zónder de werken en het (echte) geloof mét de werken. Het heeft ons getroffen dat hij deze visie veelvuldig en klemmend vertolkt. Ongetwijfeld ontspringt dit aan zijn hoogachting voor de Wet. God vraagt in Zijn geboden om daadwerkelijke geloofsgehoorzaamheid. In zijn *Opleiding tot recht verstand der Schrift* omschrijft hij het geloof veelzeggend als 'het wandelen in Gods geboden'. 'Wat de wet zegt, moet er bij ons zijn, niet bespreken, niet beschouwen, maar *doen* wat God zegt'³¹. De Heilige Geest, Die het geloof werkt, schept een wandelen naar de Geest, 'zodat het geloof niet louter een gedachte is (...), maar een leven dat zich uit in alle verhoudingen ten opzichte van God en in de wereld, een uitoefenen van de gerechtigheid en de liefde tot God en de naaste'³². Godskennis die geen gestalte krijgt in handel en wandel houdt Kohlbrugge voor 'onwetendheid' en 'zelfbedrog'³³.

Kohlbrugge gaat het niet uit de weg om de dingen bij de naam te noemen. Schijnchristenen kan hij ongeflatterd portretteren. Zij willen Christus wel tot Priester, maar niet tot Profeet en Koning hebben. Zij spreken van zaligheid, geloof, Christus, wedergeboorte, maar willen daarnaast echtbreken, drinken, stelen, hebzuchtig zijn en niemand het zijne geven. Voor anderen zijn zij streng, maar voor zichzelf inschikkelijk. Het ontdekkende licht schuwen zij ³⁴. 'Velen onder u vleien zich met

²⁴ Id., 21f.

²⁵ *Gelijkenis zaaier*, 13.

²⁶ Id., 15.

²⁷ *Anleitung*, 21.

²⁸ Id., 16.

²⁹ *Petrus I*, 27 [51]. Vgl. *Die anvertrauten Pfunde*, 19 [50] - *Tw. 11-12*, 170v. -; *S. A.* 17, 155f. [52].

³⁰ *Anleitung*, 23.

³¹ *Opleiding*, 124 [45]. Op dezelfde manier spreekt Kohlbrugge, *Petrus I*, 8 [51], over de gehoorzaamheid aan het Evangelie. Zij komt tot uiting in het leven, 'zodat het geen praten is, maar doen'. Vgl. *Over den eersten Psalm*, 9 [45]: 'Geloof is geloof, geen theorie of hersenschim, maar leven en doen'. Vgl. ook *Unser Feind*, 7 [70].

³² *Dreizehnte Psalm*, 30 [49]. Vgl. *Zwei Predigten über die heilige Taufe*, 18f. [49] - *Tw. 9-10*, 67 -: 'De apostel houdt ons hier waarheden voor die zeer zeker in de toerekening liggen, evenwel niet in zulk een toerekening die slechts in de verbeelding zou bestaan of die in de lucht zweeft, maar die zich in de werkelijkheid zal uiten, die in handel en wandel en in de gehele gezindheid van de mens zich zal openbaren, indien er maar geloof is'.

³³ *Predigt Lucas 11: 33-36*, 8 - *Tw. 11-12*, 224 -

³⁴ *Johannes 3*, 97f.

zaken die zij niet hebben'. Velen horen op zondag het Evangelie, maar door de week heeft het gehoorde geen consequenties. Drankzucht, genotzucht en eerzucht beheersen hun leven. Zij beroepen zich op genade en verkeren in de mening dat 'de leer van de dankbaarheid en de heiliging' hen niet aangaat³⁵. Het is echter Gods wil dat wij geen 'zondagsheiligen' zijn, maar 'weekdagheiligen'³⁶. Wanneer in Gods gericht de boeken zullen opengaan, dan komen deze vragen aan de orde: 'Hebt gij gerechtigheid gedaan, een ieder jegens zijn naaste, gerechtigheid met de weegschaal en de el? Hebt gij barmhartigheid beoefend jegens uw naaste in het gericht en hem met blijdschap geholpen waar hij verlaten was?' God zal vragen: 'Hebt gij niet de vrome gespeeld, maar hebt gij gedaan wat Ik u bevolen heb?'³⁷ In de omgang met de naaste zal de oprechtheid van het geloof blijken. Kohlbrugge noemt het 'de toetssteen' van het ware geloof, 'dat men zijn naaste die men onrechtvaardig heeft behandeld, gerechtigheid laat wedervaren, en niet te trots is om het voor hem te willen weten dat men heeft gezondigd'³⁸.

Hoewel Kohlbrugge's normerende vermaningen gewoonlijk het smalle spoor van de micro-ethiek, de persoonlijke heiliging, betreffen en geen breed politieke en maatschappij-hervormende pretentie voeren³⁹, kan men er concreetheid niet aan ontzeggen. Zijn paraenese is alles behalve spiritualistisch. Met C. Graafland zijn wij van oordeel dat Kohlbrugge 'het leven met God plaatst midden in het concrete leven van alle dag. Hij doet dat niet maatschappijcritisch (...), maar wel volop reëel en door en door gewoon'⁴⁰. In het alledaagse bestaan moeten de talenten - volgens Kohlbrugge zijn dat de ons toebetrouwde woorden Gods - tot daden leiden ['in 's Leben

³⁵ *Passions III*, 87f. [49] - *Lijdens*, 313v. -

³⁶ *Licht* 8, 66 [47] - *Tw.* 5-6, 115 -. Vgl. *S. A.* 11, 82.

³⁷ *Id.*, 64f. - *Tw. id.*, 114 -. Vgl. *Gott, sei mir gnädig!*, 62 [50].

³⁸ *Die Herrlichkeit II*, 89 [50] - *Tw.* 11-12, 125 -. Vgl. *Petrus I*, 239, 245 [52].

³⁹ Vgl. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 111v.; van dezelfde, 'Een nieuwe visie op Kohlbrugge?', in A.J. Rasker e.a. (red.), *Woord en wereld*, 160-175; inz. G.W. Locher, 'Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875), getuige der vrije genade', in *Ecclesia* 82 (1991) 124. Nadat Locher eerst het verwijt heeft ontzenuwd dat Kohlbrugge de heiliging zou hebben verwaarloosd, wil hij 'een kritisch woord niet verzwijgen'. Hij schrijft: 'Nu moeten wij toegeven: het ging ook bij Kohlbrugge, evenals bij de piëtisten en liberalen van de 19de eeuw, in hoofdzaak om wat theologen noemen: *individuele ethiek*; de sociale ethiek treedt weinig op de voorgrond. Niet dat men in het christelijke Wuppertal geen sociaal verantwoordelijkheidsgevoel heeft gehad. Er werd zeer veel filantropische arbeid verricht (...). Ook Kohlbrugge's rijke vrouw en hijzelf schonken - uit de honoraria van zijn geschriften - heimelijk zeer veel voor wezen en armen; dat is uitgelekt. Maar wanneer we bedenken, hoe in dezelfde jaren een zekere *Friedrich Engels* uit Barmen, later de belangrijkste medewerker van Karl Marx - hij was een zoon van een gereformeerde ouderling en had zelf in zijn jeugd zo iets als een piëtistische bekering doorgemaakt - hoe deze "kapitalist" in zijn dagboeken de kinderarbeid in de fabrieken, de uitbuiting en de ellende van het proletariaat beschreef, moeten wij vaststellen dat deze toestanden in Kohlbrugge's preken geen weerklank hebben gevonden. Ze hebben dit gemeen met bijna het gehele kerkelijke christendom van het Europa van die eeuw (...). Maar wij verwonderen ons erover, dat een man die zo nauw met het Oude Testament leefde, er niet van repte dat hier economische en politieke verschijnselen zozeer in strijd waren met de Wet van God en de toorn van de profeten'. Wij tekenen hierbij echter aan dat de aanduiding "individuele ethiek" toch ook weer niet helemaal opgaat. Zie de instructieve beschouwing van D. van Heyst, 'Dr. H.F. Kohlbrugge en de maatschappelijke vragen, naar aanleiding van een brief uit 1862', in D. van Heyst (vert.), *Het Woord is ons gegeven*, 318-322. Van Heyst herinnert er terecht aan dat in de Niederländisch Reformierte Gemeinde het 'Elberfelder System' is opgekomen, waarin lang voordat er van een wettelijk geregelde "bijstand" in Duitsland sprake was, vanuit het Evangelie op diakonale wijze 'allerlei sociale nood gelenigd en zoveel mogelijk werk voor de behoeftigen gedaan werd' (id., 322). Verrassend is de informatie dat Kohlbrugge op een klacht over de toename van de moderne prediking in Nederland ooit reageerde: 'Ik weet iets dat Neërlands kerk nog meer kwaad gedaan heeft dan heel de moderne prediking: de geldgierigheid!' (id., 321).

⁴⁰ Graafland, 'Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie', in *Kerkblaadje* 68 (1977) 198.

übergegangen sein']⁴¹. Hij vermeldt daarbij met name de relaties in huwelijk, gezin, ambt en werkgelegenheid ⁴². Het hemelse leven met Christus is niet gereserveerd voor de binnenkamer, maar bepaalt en doortrekt het volle leven. 'Uw hemel is daar waar Christus is. Christus echter is in het huishouden, in de kelder, in de stal, in de keuken, op de werkplaats, in de fabriek, aan de weefstoel (...). Aan de oven, bij de kast, aan de wastobbe staat Christus; voor Hem neemt gij het stof af, voor Hem maakt gij de bedden op, voor Hem gaat gij naar de markt'⁴³.

Wij achten het niet uitgesloten dat achter dit gestage accent op de normativiteit van de concrete heiliging een element van verweer schuilt tegen de beschuldiging van antinomianisme. Mogelijk heeft dit Kohlbrugge's aandacht voor de praktische implicaties van het rechtvaardigend geloof verscherpt. Zeker is dat hij verontwaardigd kan reageren op antinomiaanse gevolgtrekkingen die sommigen, wellicht ook in eigen gemeente, uit zijn genadeprediking menen te kunnen maken. Zo verklaart hij op de biddag van 1850: 'En nu word ik stellig wel zeer slecht begrepen, als men het de prediking die ik u houd van de macht van Christus' genade niet afvoelt, dat deze prediking de dood is voor de zonde, de dood van de wereldse begeerlijkheid, de eigenliefde, de dood van alle onheilig en onbekeerd bestaan, terwijl zij bedoelt de waarachtige heiliging'⁴⁴. Wat hij met de kwalificatie "waarachtig" bedoelt, laat hij niet in het midden. De Koning zal eenmaal vragen of wij onze vrouw hebben liefgehad zoals Hij Zijn gemeente; onze kinderen hebben opgevoed met scheldwoorden, of in de vreze van Zijn Naam; ons huis hebben gebouwd met gebeden, of hebben afgebroken met vloeken; onze boze driften en begeerten hebben nagejaagd en tot in de late nacht onze vrouw op ons hebben laten wachten, of 'een voorbeeld' zijn geweest. De vrouwen en moeders wordt de vraag voorgelegd of zij zorg hebben gehad voor hun gezin, in plaats van maar wat 'rond te lopen praten'. Zo worden diverse categorieën vermaand ⁴⁵. Daarop stelt hij uitdrukkelijk, geenszins te beweren dat men uit de werken wordt gerechtvaardigd, maar houdt hij niettemin staande: 'Al wat uit het geloof-alleen gerechtvaardigd is, zal ook uit *dit* werk gerechtvaardigd worden, dat de liefde het hem zal hebben ingegeven daarvoor te zorgen, dat hij met de olie in de brandende lamp ook olie mede in het vat heeft'. Met deze olie bedoelt hij de op het gebed verkregen 'Geest der heiliging en der tucht'⁴⁶.

Het zijn deze vier genoemde normatieve kenmerken die bij Kohlbrugge als constanten aan te merken zijn. Op die manier krijgt zijn onderscheidende prediking een concrete invulling. Aan de hand van genoemde kenmerken kan en moet men zich toetsen, om aan de weet te komen of het geloof dat men beoefent, schijn of werkelijkheid is. Het lijkt ons duidelijk dat hij dusdoende de reflectie een functie toekent in

⁴¹ *Die anvertrauten Pfunde*, 12 - *Tw. 11-12*, 156 -

⁴² Ib. De markt waarop men met zijn talenten woekeren moet, is 'voor ieder van u: zijn kring, zijn zaak, zijn ambt, zijn bedrijf, zijn huis, zijn gezin, zijn naaste'. 'Voor u, mannen, uw vrouw (...). Voor u, ouders, uw kinderen'.

⁴³ *Petrus I*, 188f. [51].

⁴⁴ *Tw. 9-10*, 428 [50] - geen Duitse versie -. De preek gaat over de gelijkenis van de tien maagden. Opmerkelijk is dat Kohlbrugge tien dagen eerder, nl. zondag 14 april, over dezelfde tekst had gepreekt (*Licht* 5, 83f. - *Tw. 9-10*, 409v.-). Blijkbaar heeft de receptie van die preek hem verontrust en wil hij in de biddagpreek zijn bedoelingen nog eens aanscherpen. Hij zegt althans dat er zijn die zichzelf hebben gevleid met de illusie tot de wijze maagden te behoren, terwijl zij maar 'eten, drinken, jagen naar geld en hun lust, totdat zij sterven' (425). Vgl. voor het (door Da Costa gemaakte) verwijt van antinomianisme, hoofdstuk VI, bij noot 44.

⁴⁵ Id., 428v.

⁴⁶ Id., 429. Zie voor de verhouding rechtvaardiging-heiliging, hoofdstuk VI.

de totstandkoming van de zekerheid omtrent de authenticiteit van eigen geloof. Het treffende is evenwel dat deze reflexieve lijn doorsneden wordt door een andere, die er ogenschijnlijk mee in tegenspraak is. Heel vaak komt Kohlbrugge namelijk ook tot een zeer kritische benadering van de zelfreflectie met behulp van de kenmerken. Naar de bedoeling daarvan gaan wij nu op zoek.

Het misbruik van de kenmerken

Om te beginnen acht Kohlbrugge het een misbruiken van de kenmerken, wanneer men zich erop beroemt. Het staat voor hem vast dat Gods Woord ons niet leert om 'ons veel of weinig ermee op te houden wat wij zijn of niet zijn', maar om ons uitsluitend te verlaten op Gods erbarmen⁴⁷. Hij zegt dit aan het adres van diegene die zich op grond van zijn positieve zelfbeoordeling een status aanmeent en vervolgens zijn naaste meet met de 'meetstok' [Elle] waarmee hij eerst zichzelf gemeten heeft. Hierbij heeft hij die mensen op het oog die denken: 'Wij hebben recht op genade (...), want ons is dit en dat ten deel gevallen, wij hebben dit en dat ervaren (...), - wat zullen die daar?'⁴⁸ Bij hen resulteerde de zelfreflectie in zelfgenoegzaamheid. Daarvan dreigen anderen de dupe te worden. Daarenboven is het Gods eer te na. Wie zich beroemt in wat hij door genade is geworden, begrijpt in de verste verte niet waartoe God Zijn genade bewijst, namelijk daartoe, 'dat de mens in het geheel niets is en God alles in allen'⁴⁹. Met S. Gerssen is te zeggen dat er bij Kohlbrugge vanaf het moment dat hij de komma ontdekte in Romeinen 7:14, een scherp front ligt tegen vrome mensen die weten wat zij waard zijn en zich duidelijk van de goddelozen onderscheiden willen zien. 'Vroom activisme en zelfbewuste bevindelijkheid worden in de preken van Kohlbrugge doorlopend uit hun schuilhoeken opgejaagd en te kijk gezet als verschansing tegen de genade'⁵⁰. Wellicht hoort men dit verzet tegen de zelfbewustheid meeklinken in zijn enigszins vinnige antwoord op de vraag, hoe men weten kan of men bekeerd is: 'Een mens heeft niet te vragen, wat hij is of niet is, maar zich voortdurend van alle verkeerdheid te bekeren en uitsluitend te vragen naar God, Die in mensen een welgevallen heeft'⁵¹.

Kohlbrugge's hoofdkritiek richt zich naar ons inzicht evenwel op iets anders. Terwijl de kenmerken een onmisbare functie hebben voor de zekerheid omtrent de echtheid van de geloofsakte, wijst hij deze functie uitdrukkelijk af wanneer de vraag in het geding is naar de zekerheid omtrent het geloofde heil. Deze zekerheid berust niet op introspectie en kan niet worden onderbouwd met geobserveerde kenmerken. Men vindt haar door de extraverte geloofsdaad, die zich uitsluitend grondt op het Woord en het werk van Christus. Kohlbrugge noemt het zelfs 'een gruwelijke zonde', dat wij de grond van ons delen in de zaligheid niet daarin willen leggen dat Jezus Gods Zoon is, maar de kentekenen van de wedergeboorte steeds weer zoeken in onszelf. Op die manier kan echter voor ons nooit gelden, dat het leven ons Christus is⁵².

⁴⁷ Zwanzig, 231 [46] - *Tw. 1-2*, 421 -

⁴⁸ *Id.*, 230 - *Tw. ib.*

⁴⁹ *Tw. 3-4*, 206 [47] - geen Duitse versie -

⁵⁰ Gerssen, 'Inleiding' in *Feeststoffen* (1982), III.

⁵¹ *Die Lehre*, Fr. 312. Vgl. *Johannes 3*, 84; *S. A.* 9, 241; *S. A.* 22, 25.

⁵² *Passions II*, 56 [48] - *Lijdens*, 180 -. Vgl. Zwanzig, 279 [46] - *Tw. 1-2*, 504 -: 'Dát is niet een "uit God geboren zijn", wanneer de mens meent, de kenmerken bij zichzelf te kunnen vinden juist in datgene, wat hij gedaan heeft'; *Oster*, 78 [48] - *Feest*, 151v. -: 'Wie zich oprecht beproeft of hij een schaap van de Herder is, 'bouwt zijn zalige verwachting

Dit speuren in zichzelf naar bewijzen van geestelijk leven als grond van de heilszekerheid acht hij eigen aan mensen die 'Christus al lang achter de rug hebben' en 'de derde periode, de heiliging' hebben bereikt. Maar hun schip loopt vast op een zandbank. En omdat het niet meer voorwaarts wil, zoeken zij naar allerlei kentekenen van hun genadestaat. Maar dan zoekt men het bij gebroken bakken, in plaats van bij de springader van het levende water ⁵³. Wie evenwel tot de levende bron gaat, die gaat daar niet vol naartoe, maar leeg en dorstig. 'En wie de levende bron prijst, die prijst niet het water dat hij in zichzelf heeft, nog minder zichzelf omdat hij het water in zich heeft, maar hij prijst de levende bron'⁵⁴. Wie tot God gaat moet niet eigen liefde, wedergeboorte, bekeerd en uitverkoren-zijn laten gelden en moet niet tot Hem gaan als 'een rechtvaardige die den toets kan doorstaan'. 'Laat dat alles te huis, als gij voor God verschijnt (...); bind alles wat het uwe is in een bondelken te zamen en laat het veilig achterwege en kom tot Hem als een mensch, uitgeschud gelijk gij zijt (...). In *dien Eene* al de volheid, en aan *dien Eene* alle genade'⁵⁵. In deze en dergelijke passages wil Kohlbrugge de wacht betrekken bij de grond van de heilszekerheid, die het geloof eigen is. Deze is niet gelegen in genadebezit, maar in de genadige God.

Ook zijn oordeel over wat hij noemt de 'heilingskrukken' staat in deze omlijsting. Het is bedoeld voor lieden die bij zichzelf vooruitgang in de heiliging willen waarnemen, om zo aan de weet te komen of zij Christus deelachtig zijn ⁵⁶. Het 'schip' zal echter alleen op genade drijven. 'Werp uw heiligingskrukken weg, verre van u weg! Gij komt er de berg Sion niet mee op. Ruk die lompen weg waarmee gij uw wonden bedekt houdt en toon u aan Hem Die heilig en rechtvaardig is, zoals gij zijt. Laat al het uwe los. Hier aan zichzelf te wanhopen is zaligheid'⁵⁷. Bidt - zo vervolgt Kohlbrugge - dat God u de hand van het geloof zal geven. Dan breekt het licht door ⁵⁸. Kennelijk is de heilszekerheid niet het resultaat van geconstateerde kenmerken, maar is zij de vrucht van het daadwerkelijk geloof ⁵⁹.

Het oponthoud door de kenmerken

Kohlbrugge beschouwt het zoeken naar kenmerken als een hindernis op de weg naar geloofs-zekerheid omtrent het persoonlijk heil. Deze overtuiging komt duidelijk aan de dag in zijn preek over 1 Timotheüs 2:5v. ⁶⁰. Velen van u - zegt hij daar - zouden graag willen weten of God ook *hun* God is. Zij denken zich een 'lange, lange weg tussen God en hen'. Hadden zij maar de bewijzen en kentekenen van genade,

niet daarop dat hij een schaaap is, maar op de eeuwige herderstrouw van Jezus Christus'; *Licht* 2, 44f. [47] - *Tw.* 3-4, 441v. -

⁵³ *Licht* 10, 95f. [47] - *Tw.* 5-6, 257v. -

⁵⁴ *Id.*, 96 - *Tw.* *id.*, 258 -

⁵⁵ *Psalm* 50, 56v. (cursivering door Kohlbrugge). Vgl. *Petrus* 1, 124 [51]; *Licht* 3, 48 [47] - *Tw.* 5-6, 50 - : 'Wie de Heere gelooft, die gelooft niet in zijn vroomheid'.

⁵⁶ *Gastpredigten*, 6 - *Tw.* 1-2, 52 - Kohlbrugge houdt deze preken in de zomer van 1833, tijdens zijn eerste nadere kennismaking met het piëtistische Wuppertal. Zie H. Klugkist Hesse, o.c., 132 f.

⁵⁷ *Id.*, 10 - *Tw.* *id.*, 57 -

⁵⁸ *Ib.* - *Tw.* *id.*, 58 -

⁵⁹ Vgl. *Zwanzig*, 35 [46] - *Tw.* 1-2, 165 v. - : 'Om waartekenen is het u te doen? Om waartekenen is het Gódt te doen, dat gij (...) in alle ongedwongenheid en eenvoudigheid des harten vrolijk zijt voor uw God, zonder een enkel werk te hebben waarop gij kunt zien'. Kohlbrugge heeft maar één remedie: 'Met ons is het uit, - tot God heen, wij allen, zonder onderscheid, altijd opnieuw' (*id.*, 37 - *Tw.* *id.*, 167 -).

⁶⁰ "Er is één God en één Middelaar tussen God en de mensen". *Licht* 11, 19f. [50] - *Tw.* 11-12, 199v. -

dan zouden zij zeker zijn. Kohlbrugge vindt dit echter een dwaalweg, waarover God slechts toornen kan, 'omdat men geen acht slaat op Zijn Woord'. Men wil niet gelóven, maar 'zien, gevoelen en tasten, en uit zijn werken besluiten', hoe het er voor staat met zichzelf. Bevrijdend stelt hij hier tegenover: 'Wilt gij het van Godswege weten of God uw God is, o mens, zoals gij zijt, - het Evangelie zegt het u: "Er is één God", dat is, Hij is uw God, gij moogt zijn wie gij zijt'. En wie vraagt wat de grond hiervan is, krijgt ten antwoord: 'Verneem het. Zo heet het hier in het Evangelie: "Er is één Middelaar tussen God en de mensen" '61. Kohlbrugge's intentie is duidelijk. De heilszekerheid vindt de gelovige niet in wat hij bij zichzelf bespeurt, maar in wat hem uit het Evangelie wordt verkondigd 62.

Niet zelden poogt Kohlbrugge een zekere onbekommerdheid te scheppen rond de kenmerken. Zij moeten er wel zijn, maar veeleer als vrucht van de heilszekerheid dan als weg ertoe. Zij gaan niet aan de zekerheid vooraf, maar volgen erop. 'Moet soms de genezing eerst aanwezig zijn en dan de medicijnmeester? Eerst de kentekenen van ware genade en dan de genade zelf? De duivel en het versaagde geweten zouden graag de fundamenten van aarde en hemel omkeren, maar ik zeg: eerst de Medicijnmeester met de balsem van Gilead, en Hem de wond en de schande ontdekt, en dan de genezing. En eerst de genade, de ware, die alleen genade is, en dan de kentekenen'63. In dit verband komt Kohlbrugge dan tot de opmerkelijke verklaring dat wij de kentekenen niet in onszelf, maar in Christus hebben te zoeken: 'Maar deze (kentekenen) niet in ons gezocht, maar in de open littekenen des Heeren, waarin Thomas die vond, kentekenen niet naar óns verstand, oordeel en mening, maar naar het oordeel, de uitdeling en mening der genade. Eerst het geloof, dan het werk'64. Hiermee wil hij dunkt ons zeggen dat de heilszekerheid niet het resultaat is van een aan de hand van de kenmerken voltrokken zelfbeoordeling, maar rechtstreeks door te geloven tot stand komt. Op de eigenaardige "objectivering" van de kenmerken - buiten ons in Christus gelegen - gaan wij nu niet verder in; wij komen erop terug wanneer wij nader vragen naar de grond van de zekerheid.

Graag reikt Kohlbrugge op deze manier de hand aan hen die hun heilszekerheid geblokkeerd weten door het verlegen besef dat zij de kenmerken missen. Hij schroomt niet om aan hun adres te stellen dat het nu juist de oprechtheid van de oprechten is, dat zij geen oprechtheid bij zichzelf kunnen vinden 65. Wie tobt met de

61 Id., 20f. - Tw. id., 200v. -

62 Vgl. Heidelberg, 171.

63 A. Z. 3, 66 [60].

64 Ib.

65 Johannes 3, 101 [48]. Zo ook *Anleitung*, 26f. Vgl. W. Kreck, *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrügge*, 123. Hij schrijft dat de kenmerken volgens Kohlbrugge 'niemals einfach vorhanden sind, so dasz man nur die Augen recht aufzumachen braucht, um sie zu entdecken, sondern sie sind erkennbar, wann und wo Gott sie sichtbar machen will, wann und wo er sie aus ihrer grundsätzlichen Verborgenheit heraufführen will ans Licht'. Kreck beroept zich hiervoor op *Eine Weckstimme*, 4 [70], waar Kohlbrugge schrijft dat de oprechten enerzijds 'zekere kentekenen' hebben 'waarmee zij door de Heilige Geest worden vertroost', maar dat deze kentekenen hun in de aanvechting 'anderzijds verborgen' zijn. Zonder te ontkennen dat Kreck's interpretatie een belangrijk waarheidselement bevat, stellen wij toch meteen dat Kohlbrugge's denkbeelden onvolledig worden weergegeven, wanneer men alleen spreekt van een 'grundsätzlichen Verborgenheit' van de kenmerken. Als criteria voor de echtheid van het geloof acht hij ze immers wel degelijk herkenbaar, al kan de aanvechting ze versluieren, en al komen zij als grond van de heilszekerheid niet in aanmerking. Kreck's beroep op *Eine Weckstimme* doet aan dit normatieve karakter van de kenmerken niets af. Kohlbrugge gebruikt daar de term kenmerken in een specifieke zin. De kenmerken waarmee de Geest de oprechten troost zijn nl. deze, 'dat zij rechtvaardig zijn voor God en erfgenamen des eeuwigens levens, dat zij zich ook geven gelijk zij zijn'. Het is duidelijk dat Kohlbrugge hier met de kenmerken niet doelt op de criteria waaraan men zich dient te toetsen,

vraag of de vergeving der zonden wel voor hem is, legt hij een andere vraag in de mond: 'Vraag eerst naar de grond waarom het niet voor u zou zijn! Vraag eerst: Mijn hart, heeft God genoegdoening? (...) Ja of nee? Wanneer gij dat weet, dat God betaling heeft ontvangen, dat de zaak er naar luid van het Evangelie zo voorstaat, beproef u dan of gij kentekenen van de genade hebt. Hebt gij er géén, en zijt gij daarom bankroet, dan is Jezus voor u Borg. Dat is de grond (...). Daarop kunt gij u verlaten'⁶⁶. Op soortgelijke wijze wekt hij de gemeente ook op, om met vrijmoedigheid het Onze Vader te bidden en de vertrouwelijke aanspraak Vader op de lippen te nemen. De oorzaak van schroom daartoe is hem niet onbekend: als er een Vader is, dan moet er toch ook een kind zijn! Maar dan pakt hij deze overweging op, om er de volgende wending aan te geven: 'Alsof het kind de vader maakte en niet de vader het kind!' Wat ons tot kind maakt, is niet een of ander kenmerk, maar het woord van Christus, waarin Hij ons leerde bidden: "Onze Vader"⁶⁷. Wie bidt buiten het geloof in Christus om, zal weinig nut van al zijn 'paternosters' hebben. De ware kinderen zijn zij, die zich er niet op laten voorstaan kinderen te zijn, maar die krachtens Christus' permissie en vanwege hun grote nood "Abba" schreeuwen, 'evenals kleine kindertjes die verder niets kunnen zeggen'⁶⁸.

Het is opnieuw duidelijk dat de heilszekerheid van het geloof niet het gevolg van introspectie is, maar veeleer wordt beoefend in een zelfvergetelheid die de zelfcontrole achter zich laat ⁶⁹. Zij is geloof *in actu*. Terwijl de zekerheid omtrent de echtheid van het geloof met behulp van zelfonderzoek aan de hand van kenmerken tot stand komt, is de blikrichting in de heilszekerheid van het geloof voluit extravert. Deze zekerheid is louter gegrond op wat buiten haar ligt. Zij moet zich door de reflectie niet laten ophouden. Vrede en zekerheid liggen in het hart dat zegt: 'Of ik een verkeerde ben of een bekeerde, of ik een wedergeborene ben of een verlorene, of ik zondenvergeving heb of vol zonden ben, daar kan ik niet naar vragen. Is het goed, hier hebt Gij het. Deugt het niet, hier hebt Gij het ook. Ik ben een arm menskind, zwak, en een zondaar, - er woont in mij niets goeds. Gij, Heere Christus, zijt het alleen, zoals Gij mij van de Vader zijt geschonken. Dat weet ik in de Heilige Geest'⁷⁰.

Het syllogisme

Wij willen thans in verband met het thema van de heilszekerheid onderzoeken hoe Kohlbrugge's houding is ten opzichte van het syllogisme. Deze constructie heeft in de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme een vitale functie vervuld. In het laatste onderdeel van dit hoofdstuk zal dat herhaaldelijk blijken.

C. Graafland schrijft dat men in de na-reformatorische tijd de heilszekerheid veelal ging zien 'als het resultaat van een sterk gestructureerde reflectie, die zich voltrekt in

maar op de vrucht van het geloof waarmee de Geest vertroost, juist dan als het zicht erop ontbreekt.

⁶⁶ S. A. 1, 54 [66]. Vgl. *Predigt Galater 5, Vs. 24, 14f.* [47] - *Tw. 5-6, 17* -. Men zou kunnen opmerken dat de verslagenheid (onder het gemis van de kenmerken) dan toch een kenmerk is. Niets in de context wijst er evenwel op dat dit kenmerk mede constitutief voor de zekerheid is. De grond is exclusief Jezus' borgtocht.

⁶⁷ *Zwanzig*, 301 [46] - *Tw. 1-2, 529* -

⁶⁸ *Id.*, 303f. - *Tw. id.*, 532 -. Vgl. *S. A. 17, 202* [60]; *Licht 1, 18f.* [46] - *Tw. 1-2, 283v.* -, waar Kohlbrugge verklaart, het dwaasheid te achten om naar kenmerken te zoeken, maar wijsheid, om 'rechtstreeks tot het hart van God zijn toevlucht te nemen'. Vgl. ook *Licht 9, 40* [47] - *Tw. 3-4, 547* -

⁶⁹ Vgl. *S. A. 21, 272* [52]; *S. A. 15, 1, 165* [59]; *Heidelberger*, 317 [71] - *A. Z. 6, 333* -; *Zwanzig*, 298 - *Tw. 1-2, 524* -

⁷⁰ *Licht 2, 36* [47] - *Tw. 3-4, 428v.* -

de vorm van een aan het scholastieke denken ontleende syllogismus⁷¹. In deze methode vergelijkt men eigen levenswandel met de Bijbelse criteria. Wanneer de wandel daarmee overeenstemt, trekt men daaruit voor Gods aangezicht de conclusie, in het heil te delen. Dit noemt men de praktische sluitrede [*syllogismus practicus*]. Indien niet de uiterlijke levenswandel, maar de innerlijke geloofsbeleving het punt van vergelijking is, spreekt men van de mystieke sluitrede [*syllogismus mysticus*].

Wij beginnen met het *praktische syllogisme*. Voor zover wij konden nagaan maakt Kohlbrugge van deze constructie beslist geen gebruik wanneer de heilszekerheid in het geding is. Ook wanneer het om de zekerheid omtrent de authenticiteit van het geloof gaat, voltrekt hij dit syllogisme nooit in formele zin. Wel is te zeggen dat zijn toetsing van het geloof tendeeert in de richting van het syllogisme. Wij zagen immers dat déze zekerheid berust op de bij zichzelf waargenomen overeenstemming van de levenspraktijk met de normatieve kenmerken. Herhaaldelijk sluit hij zich dan ook uitdrukkelijk aan bij de gedachte die in Zondag 32 van de *Heidelberger Catechismus* wordt verwoord, dat men bij zichzelf van zijn geloof uit de vruchten verzekerd zal zijn⁷². De heiliging in de praktijk 'blijft eens en voor altijd de toetssteen van het waarachtige leven'⁷³. Het frappeert echter dat Kohlbrugge juist in deze context met geen woord rept van een "geheiligde redenering", maar wel met nadruk verklaart, dat de gelovige zich in zijn werken niet beroemt, maar louter roemt in zijn zwakheden en in de reiniging van zijn zonden⁷⁴. Daarmee is naar ons besef gezegd dat de werken weliswaar een criterium vormen voor de echtheid van het geloof, maar in geen geval in aanmerking komen voor de heilszekerheid van het geloof. Déze heeft haar grond buiten zich, in Gods vergeving. Mogelijk is Kohlbrugge's opmerking bedoeld als verholen kritiek op wat naar zijn overtuiging misbruik van het syllogisme is. Hij stemt met de tekst van de Catechismus in, maar komt in het geweer wanneer er meer in wordt gelezen dan er staat. De werken normeren en bevestigen de echtheid van het geloof, maar funderen niet de heilszekerheid ervan. In zijn *Erläuternde und befestigende Fragen* lijkt het er zelfs op, dat hij ook bij de tekst zelf een waarschuwings-signaal plaatst. Daar zegt hij naar aanleiding van Zondag 32 namelijk dat de gelovigen alleen weten van genade, dáárbij blijven 'zoals de hond bij zijn meester' en juist zo naar Gods Wet wandelen⁷⁵. Dat deze benadering in een zekere spanning staat

⁷¹ Graafland, 'Van syllogismus practicus naar syllogismus mysticus', in W. Balke e.a. (red.), *Wegen en gestalten in het gereformeerd protestantisme*, 107. Vgl. voor de formele structuur van het syllogisme (*propositio, assumptio, conclusio*), C. Graafland, *Zekerheid*, 95. Zie ook J. van Genderen, *Het practisch syllogisme*, 3v.: 'Een syllogisme is in de logica een figuur, die uit drie oordelen bestaat. Uit een eerste stelling, de propositio major, en een tweede, de propositio minor, volgt een conclusie. Een eenvoudig voorbeeld is: Alle mensen kunnen dwalen. De theologen zijn mensen. Dus kunnen de theologen dwalen'. Zie voor het verband tussen het syllogisme en de heroriëntering op de filosofie, annex de rationalisering van de theologische methode, W. van 't Spijker, 'Calvijn tussen Reformatie en Orthodoxie', in *Geest, Woord en Kerk*, 144.

⁷² *Licht* 4, 75 [49] - *Tw.* 9-10, 26 -. Vgl. *A. Z.* 10, 247 [60].

⁷³ *Id.*, 81 - *Tw.* *id.*, 32 -

⁷⁴ *Id.*, 88 - *Tw.* *id.*, 39 -. Vgl. *A. Z.* 10, 247.

⁷⁵ *Erläuternde*, 151, 153. Vgl. *Der Herr, Philippus und Nathanaël*, 20f. [62], waar Kohlbrugge op de vraag of Nathanaël van zijn eigen oprechtheid afwist, antwoordt: 'Ik denk dat hij daarover niet veel gespeculeerd en gedacht heeft, maar steeds rechtstreeks te werk ging [fuhr immer stracks zu] en veel zal hebben gebeden om een hart dat vast in Gods wegen was; ook wel van eigen oprechtheid zal hebben afgezien, daarentegen niet heeft afgezien van de oprechtheid als vrucht van de Geest in hem'. Vgl. ook *Tw.* 7-8, 394 [49] - Duitse tekst, in handschrift, Archief III B 17.12 -: de Heilige Geest geeft ons 'alleen de verzekering dat wij Gode behagen, ingeval wij geloven'. Nogmaals wijzen op *Licht* 11, 20f. - *Tw.* 11-12, 200 -, waar Kohlbrugge in afkeurende zin gewag maakt van het feit dat 'men uit zijn werken wil besluiten' of men deelt in het heil.

met zijn oproep tot zelfbeproeving via de kenmerken, is buiten kijf.

Een specifieke situatie waarop de gelovige zich op de werken mag beroepen, is die waarin hij zich heeft te verweren tegen valse beschuldigingen. De oprechten 'verdragen het kwaadspreken van de wereld', maar houden, uit de vruchten van hun geloof verzekerd, vast aan hun zakelijke onschuld. Zij 'zeggen met Job: "Ik weet dat ik rechtvaardig ben", en met David: "Ik was mijn handen in onschuld" '76. Wat Kohlbrugge bedoelt - en niet bedoelt - komt duidelijk aan het licht in zijn antwoord op de vraag, hoe iemand zijn roeping en verkiezing vastmaakt. Hij begint met een verwijzing naar Zondag 32, maar knoopt daaraan de vraag vast: "Welken troost hebt gij daarvan? Antwoord: Het verzekert mij niet van mijne rechtvaardigheid voor Gods Rechterstoel, maar van de oprechtheid van mijnen wandel en van de rechtvaardigheid mijner zaak tegenover alle vijanden mijns Heeren"⁷⁷. Een passage in *De bekering tot God* wijst in dezelfde richting: 'David is in zijn leven zo vaak met beschuldigingen overladen waarin niets waars was. Zo roept hij bijvoorbeeld in Psalm 7 luide uit: "Heere mijn God, heb ik dat gedaan en is er onrecht in mijn handen (...), zo vervolge de vijand mijn ziel (...)". David wist daar dus dat hij het niet gedaan had. Zo was hij dan van zijn geloof uit de vruchten verzekerd'⁷⁸.

Ook hier treft ons echter in hetzelfde zinsverband weer de kritische kanttekening, dat de gelovige in een heel andere situatie, namelijk die waarin hij schuldig staat voor God, geen enkele zekerheid aan de vruchten ontleent. Kohlbrugge refereert aan David die zijn volk geteld had, en zegt dan: 'Nu zou ik u echter willen vragen: Was David van zijn geloof uit de vruchten ervan verzekerd, toen hij zo zwaar gezondigd had? "Ach Heere", sprak hij, nadat hij het volk geteld had, "vergeef de misdaad Uws knechts!" Hoe komt David ertoe, om vergeving te vragen voor zijn misdaad? hoe komt hij ertoe, zich des Heeren knecht te noemen? Hij is dus daarvan verzekerd, dat hij iets heeft. Wat dan? Een God, Die vergeven wil! een Heere, Wiens eigendom Hij is!⁷⁹ Het is duidelijk dat in dit geval geen beroep op de vruchten plaatsvindt, maar louter op de vergevende God. Inzake de zekerheid omtrent eigen (betwiste) oprechtheid vormen de werken een constituerende factor, maar inzake de zekerheid van het persoonlijke heil is men strikt extravert op Gods genade aangewezen.

Naar ons inzicht bestaat er onvoldoende grond om Kohlbrugge de erkenning van de *sylogismus practicus* toe te schrijven. In de eerste plaats, omdat hij haar nooit in de formele zin hanteert⁸⁰. In de tweede plaats, omdat nu juist het karakteristieke van dit syllogisme - namelijk dat het zekerheid verschaft aangaande het persoonlijk heil - bij hem ontbreekt. Wel honoreert hij de zekerheid omtrent de echtheid van het geloof op grond van de werken, maar de zekerheid omtrent het aandeel in het heil ziet hij exclusief in de naar buiten gerichte geloofsdaad tot stand komen. Het komt ons voor

⁷⁶ *Die anvertrauten Pfunde*, 9 - Tw. 11-12, 152v. -

⁷⁷ *Eenige Vragen en Antwoorden tot zelf-onderzoek en zelf-oefening*, 50v.

⁷⁸ *De bekering tot God en het geloof in Jezus Christus*, in W. Aalders en D. van Heyst, *Hermann Friedrich Kohlbrugge*, 260. Zo ook *Die Stiftshütte I*, 93 [57] - *Tabernakel*, 92v. -

⁷⁹ *Ib.* Vgl. *Predigt Lucas 11:33-36* [50], 10 - Tw. 11-12, 225v. -: Wie bevindt zich in de ware stand der genade? De verloren zondaar die naar Gods gemeenschap dorst, tot Hem de toevlucht neemt, en wiens schat de algenoegzame God is.

⁸⁰ De enige ons bekende plaats die aan een formele sluitrede zou kunnen doen denken is *Petrus II*, 156 [53], waar Kohlbrugge zegt dat wij uit de vruchten van ons geloof en uit de laster van de tegenstanders 'den Schlus zielehen sollen', dat de Geest der heerlijkheid op ons rust. De context betreft evenwel stellig niet de vraag naar de heilszekerheid, maar de kwestie hoe wij kunnen weten dat de Geest der heerlijkheid op ons rust zónder deze Geest altijd te gevoelen [empfinden].

dat de reflexieve, syllogistische methode om tot heilszekerheid te komen niet alleen ontbreekt, maar dat hij er kritisch op reageert ⁸¹.

Voor de *syllogismus mysticus* geldt naar ons oordeel hetzelfde. Hoe innerlijk het geloof ook wordt ervaren, de ervaring fungeert nooit als een bezit op grond waarvan men tot een geconcludeerde heilszekerheid kan geraken. Wel kan Kohlbrugge tot de aangevochten gelovige zeggen - wij signaleerden deze notie al - dat hij op grond van bepaalde ervaringen, zoals gevoel van verlorenheid en van de heiligheid van Gods Wet, kan weten tot 'Gods Israël' te behoren ⁸², maar juist dit aangevochten Israël wordt verwezen naar de armen van Gods barmhartigheid, die dieper reiken dan onze verlorenheid. Als het om de zekerheid van het delen in het heil gaat, wijst hij niet de weg van het syllogisme, maar die van het hopen op genade. 'De grond onzer zaligheid, onzer hoop, ligt buiten ons'⁸³. De heilszekerheid komt niet door de reflexieve sluitrede, maar door de directe geloofsdaad tot stand. Wie het ware geloof kent, die kan zich er niet op verlaten dat hij begenadigd is, maar verlaat zich alleen op vrijmachtige genade ⁸⁴. Zo iemand kan God niet aan zich binden, maar voelt zich gebonden aan God en Zijn Woord ⁸⁵. Wij lezen hieruit af dat over Gods ondervonden genade nooit zo kan worden beschikt, dat men er de heilszekerheid op baseert. Houvast vindt men niet op de wijze van de sluitrede, maar op de wijze van de geloofsakte.

Christus als de grond

Zeker van het heil is het geloof volgens Kohlbrugge alleen, wanneer het zich op Christus en Diens volbrachte werk verlaat. Het gaat hierbij niet om een reflexieve, maar om een directe geloofsdaad, waarbij men 'den grond der zekerheid' niet zoekt en vindt in zichzelf, maar 'in den dood Christi aan het kruis'⁸⁶. Het opmerkelijke is dat Kohlbrugge als synoniem van het woord "grond" de termen waarteken en kenmerk kan gebruiken, ter aanduiding van wat Christus betekent voor de heilszekerheid. Zo noemt hij 'Gods eigen lieve Zoon' het beste en betrouwbaarste 'teken' van ons heil ⁸⁷. Wanneer de duivel ons de broeder-naam betwist, omdat wij er geen enkel kenmerk van bezitten dat wij broeders zijn, mag het geloof zeggen: 'Het kenteken dat ik een broeder van mijn lieve Heere (...) ben, is mijn Jezus Zelf en Zijn Woord. Iets anders heb ik niet, maar dit is mij ook genoeg'⁸⁸. Wil iemand 'een stellig waarteken hebben' van de vergeving der zonden, 'zie dan hoe uw Heiland uw vlees en bloed heeft aan-

⁸¹ Onze interpretatie wijkt af van die van G.Ph. Scheers, 'Calvijn en Kohlbrugge', in W. Aalders en D. van Heyst, o.c., 133, en van die van C. Graafland, 'Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie', in *Kerkblaadje*, 68, (1977) 188, die beiden stellen dat er bij Kohlbrugge sprake is van de *syllogismus practicus*. Scheers maakt overigens het voorbehoud, dat dit alleen het geval is wanneer de gelovige onder valse aantijgingen verkeert. Graafland beroept zich voornamelijk op Scheers. Voorzichtiger formuleert W. Kreck, o.c., 117: 'Er (sc. Kohlbrugge) scheint bisweilen tatsächlich den Syllogismus practicus des Heidelberger Katechismus aufzunehmen'. Kreck maakt inhoudelijk hetzelfde voorbehoud als Scheers. Wij zijn van mening dat de connotatie van de heilszekerheid te zeer aan het gebruik van het syllogisme is verbonden, om dit Kohlbrugge toe te kunnen schrijven.

⁸² *Licht* 6, 27 [48] - *Tw.* 5-6, 312 - Vgl. *Matthäus* 1, 119.

⁸³ *Id.*, 29 - *Tw.* 5-6, 314 -

⁸⁴ *Johannes* 3, 23. Vgl. A. de Quervain, *Die bekennende Kirche bei H.F. Kohlbrügge*, 21.

⁸⁵ *Id.*, 24.

⁸⁶ *Vijftal Leerredenen*, 14 [58].

⁸⁷ *Gottes Rat*, 3 [59].

⁸⁸ *Oster*, 30 [49] - *Feest*, 99v. -

genomen en hoe Hij om onzentwil veel dieper lag dan één van ons ooit kan komen te liggen'. Dit noemt Kohlbrugge het enige waarteken dat niet bedriegt⁸⁹. Op deze manier geeft hij een opvallend extraverte wending aan de voor de hand liggende introverte suggestie die van de term kenmerken uitgaat. Wij moeten deze niet bij onszelf, maar bij Christus zoeken⁹⁰.

Wanneer wij ons afvragen wat de achtergrond van deze "objectivering" van de kenmerken is, denken wij die te moeten zoeken in een kritische reactie op een subjectivistische geloofsbeleving die de heilszekerheid bouwt op de beschouwing van innerlijke "genaden" en niet op de genade als *favor Dei* (gunst van God) buiten ons⁹¹. Kohlbrugge is kennelijk met de kenmerken-terminologie goed op de hoogte. Hij maakt er ook vrijmoedig gebruik van wanneer het om de onderscheiding van waar en vals geloof gaat. Maar zodra de heilszekerheid in het geding is, geeft hij aan de kenmerken een verrassend nieuwe zin. Zij krijgen dan de betekenis van grond, waarmee dan echter niet de grond in, maar buiten onszelf is bedoeld.

Hiermee correspondeert dat Kohlbrugge, wanneer het fundament van de geloofszekerheid aan de orde is, niet verwijst naar Christus-in-ons, maar naar Christus-voor-ons. Hij appelleert niet aan onze geloofsvereniging met Christus, maar aan Christus' heil, eenmaal voor ons volbracht. Wel 'duizend tongen' zou hij willen hebben om zijn gemeente op te wekken, het Schriftwoord, dat God in Sion een grondsteen heeft gelegd⁹², boven alle andere hoog te schatten, zodat zij tot de slotsom komt: 'Welaan, er zij gezondigd of goedgegaan, wat kan ik daar nog naar vragen? (...). God zegt: "Zie, Ik leg een grondsteen", - hierop laat ik mij zinken, daarop laat ik mij bouwen'⁹³. Omdat hij weet hoe 'genadeschuw' de mens is⁹⁴, schuilt er een sterke stuwkracht in zijn prediking: 'Wat het toch eens, lieve mensen [Seelen]! (...) Wat helpt het een mens, of hij allerlei weet op te sommen van wegen en ervaringen? En welke vrucht heeft iemand ervan dat hij zijn ziel laat weerhouden door de bedenking: ik ben nog niet die ik zijn moet; ik moet eerst een heel ander mens worden, alvorens ik geloven mag? In ons midden, diep onder ons, ligt een grondsteen. God heeft Hem gelegd. Voor God is Hij uitverkoren, voor God van grote waarde. En wat Hij voor God is, dat is Hij u ten goede, wanneer gij in Hem gelooft. Op Deze derhalve gezonken! Hij draagt ons met onze volle last'⁹⁵. De grond waarop de verloren zondaar mag staan is Jezus' zelfovergave⁹⁶. 'Een hechte, levende grond moeten wij onder onze voeten hebben, een grond buiten onszelf. En deze grond is: "Eenmaal is Christus geofferd, om veler zonden weg te nemen"⁹⁷. Wij moeten er niet naar vragen, 'hoe wij ons bevinden, of wat wij in onszelf hebben of gehad hebben, maar naar wat Christus eens en voorgoed [ein für allemal] heeft gedaan, opdat wij ons in het geloof aan Hem houden'⁹⁸. In dit

⁸⁹ S. A. 18, 504 ['59].

⁹⁰ *Zacharias und Elisabeth*, 15 ['48] - Tw. 7-8, 141 -. Vgl. *Petrus I*, 164 ['51]; S. A. 23, 58 - A. Z. 6, 155 -: de 'bewijzen' die de Heilige Geest aanvoert van ons kinschap Gods, bestaan hieruit, dat er Eén op Gabbatha heeft gestaan en op Golgotha aan het kruis heeft gehangen.

⁹¹ Vgl. C. Graafland, 'Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie', in *Kerkblaadje* 68 (1977) 198.

⁹² 1 Petrus 2:6.

⁹³ *Petrus I*, 146 ['51].

⁹⁴ S. A. 18, 495 ['59].

⁹⁵ *Petrus I*, 148f. Vgl. id., 154. Vgl. ook *Anleitung*, 21f.

⁹⁶ *Passions II*, 64f. ['47] - *Lijdens*, 190v. -

⁹⁷ *Licht 8*, 62 ['47] - Tw. 5-6, 111 -

⁹⁸ Id., 63 - Tw. id., 112 -. Vgl. *Heidelberger*, 18 ['56] - *Der einige Trost*, 16 -

feit hebben wij het bewijs te zoeken, dat God gedachten van vrede over ons heeft, en niet in onszelf⁹⁹.

De heilszekerheid ligt in Christus' volbrachte heilswerk verankerd. Om dit te meer te profileren, geeft Kohlbrugge de aoristusvormen van de Griekse grondtekst graag pregnant weer. Zoals wij al eerder releveerden, vertaalt hij Romeinen 6:19 met: 'Hebt uw leden gesteld om dienstbaar te zijn aan de gerechtigheid'¹⁰⁰. Hij bedoelt daarmee te onderstrepen dat de gelovige het ervoor te houden heeft, sedert Christus' opstanding met Hem aan de zonde gestorven en aan de gerechtigheid gewijd te zijn. Behalve dat deze gedachte ons van groot gewicht bleek in zijn heiligingsleer, legt Kohlbrugge op deze manier meteen een hechte basis onder de heilszekerheid. Die laat zich niet aflezen aan onszelf, maar wordt ons afgekondigd: 'Ziet, mijn geliefden, dit is nu uw zalige toestand. In Hem zijt gij louter gerechtigheid en heiligheid'¹⁰¹.

Het Woord als de grond

De grond van de geloofszekerheid ligt in Christus' heilswerk. Maar omdat Christus Zich niet laat vinden dan in het Woord, kan Kohlbrugge ook dit Woord aanmerken als de grond. Wie zich daaraan vasthoudt, heeft waarachtig deel aan wat God in Christus belooft¹⁰². Het geloof noemt Kohlbrugge 'een wonderlijk ding'. Het houdt zich aan het Woord alleen. 'Heel onze zaligheid (...) staat vast in een uitspraak uit de mond van God'¹⁰³. 'Dit is de zekerheid van de gelovigen, dat zij het op Gods Woord getroost wagen (...). Het geloof in het Woord hééft en bezit wat het gelooft'¹⁰⁴. Dit Woord is een gekwalificeerd Woord, namelijk beloftewoord. Het is het document van de belovende God. 'Alle zekerheid van onze zaligheid kan uitsluitend steunen op de Heere alleen, op Zijn trouw, waarheid en goedheid. Zoals nu de koningen handvesten en privileges aan hun onderdanen schenken, zo geeft ons ook de Heere God in de hemel een handvest, zodat wij ons daaraan houden mogen, het ga hoe het gaat. Dit is Zijn Woord en Zijn eedzwing: Waarlijk, zegenende zal Ik u zegenen'¹⁰⁵. Ook in dit kader verklaart Kohlbrugge met grote nadruk dat de grond van de zekerheid derhalve niet in het subject ligt. 'Het staan en blijven staan der heiligen moet in het Woord van God zijn, en niet in zichzelf. Alleen in het Woord staat een mens vast en wordt hij ook daarin door Gods machtige hand staande gehouden in nood en aanvechting, terwijl men zich aan het Woord van genade onderwerpt en zich daaraan alleen houdt, zonder iets in zichzelf te zien, ja in weerwil van hetgeen men in zichzelf gewaar wordt'¹⁰⁶. Wij behoeven 'slechts twee dingen te hebben: van onze zijde zonde (...), en van Gods zijde het getrouwe Woord'¹⁰⁷. God wil dat wij 'gezonken zijn op Zijn Woord'¹⁰⁸.

Men mag, vindt Kohlbrugge, de betrouwbaarheid van dit Woord niet afzwakken

⁹⁹ Tw. 7-8, 217 [48] - geen Duitse versie -. Vgl. Licht 11, 15 [49] - Tw. 9-10, 16 -

¹⁰⁰ Licht 12, 65 [47] - Tw. 3-4, 507 -. Vgl. Licht 12, 70 - Tw. 3-4, 511 -; Licht 8, 95 - Tw. 5-6, 200 -.

¹⁰¹ Ib.

¹⁰² Kinderlehre I [68], in bundel *Diversen* (handgeschreven afschriften).

¹⁰³ Petrus I, 33 [51].

¹⁰⁴ Die Herrlichkeit II, 39 [63]. Vgl. S. A. 11, 134f. [52].

¹⁰⁵ Sacharja, 52f. [47].

¹⁰⁶ Tw. 3-4, 218 [47] - geen Duitse tekst -. Vgl. A. Z. 2, 110.

¹⁰⁷ Licht 8, 31f. [48] - Tw. 5-6, 363 -

¹⁰⁸ Licht 5, 36 [47] - Tw. 5-6, 149 -

door de tegenwerping: 'Ja maar, hoe staat het dan met de Heilige Geest?'¹⁰⁹ Hierop reageert hij: 'Ach, laat die vraag rusten, - maar gij, als gij dorst hebt, drink gezond, koel water, en zie of uw geest niet wederkeert! Drink als gij vermoeid en geheel uitgeput zijt een dronk wijn'. Zoals wijn alleen maar te verkrijgen is in een 'fles of vat', zo geldt dat ook van de Heilige Geest. Het vat dat Hem bevat, is de belofte van het Evangelie. Waar deze 'gehandhaafd wordt', daar zal de Geest 'niet uitblijven, maar van binnen troosten'¹¹⁰. Zeker van de zaligheid wordt men 'door den troost des Heiligen Geestes', wanneer men zichzelf 'op zijde zet om in te zien in Gods Woord en Verbond'¹¹¹.

De geloofsverzekerende betekenis van het Woord is evident. Wat wij vervolgens onder ogen willen zien, is de kwestie hoe Kohlbrugge zich hierbij de betekenis van de Geest precies indenkt.

De verzegeling door de Heilige Geest

Ofschoon de term *verzegeling door de Heilige Geest* in Kohlbrugge's geschriften beslist geen dominante plaats inneemt, ontbreekt zij toch niet. In zijn brief uit 1835 aan W.B. Barbe zet Kohlbrugge in het kort uiteen hoe hij deze verzegeling opvat. Nadat hij eerst heeft gesteld dat de Geest wordt ontvangen door de prediking, en dat wij door 'het geloove Christi, hetwelk de H. Geest door het Evangelium in mijn hart werkt' worden wedergeboren, schrijft hij vervolgens dat wij in dit geloof worden 'bevestigd en verzegeld'. Dit geschiedt 'door den Geest Christi, die mij gegeven is, en in zijnen Geest, in wien ik met Hem vereenigd blijve, en in Hem blijve, en met Hem in Gode, die de waarmaker van zijn Woord is'¹¹². Enkele aspecten zijn duidelijk. Ten eerste dat het voorwerp dat verzegeld wordt, hier niet de belofte, evenmin het geloof of de ervaring is, maar de gelovige zelf. Ten tweede dat deze verzegeling bestaat uit de bevestiging in de geloofsvereniging met Christus. Niet expliciet duidelijk is, wie nu de auteur van de verzegeling is. De parallellie van de voorzetsels *door* en *in* geeft aan, dat Kohlbrugge een *dativus instrumentalis* op het oog heeft. Dat impliceert dat hij de verzegeling voltrokken ziet *door middel van* de Geest. Het auteurschap laat hij hier onbesproken. Elders spreekt hij zich daarover wel uit. Dan zegt hij dat het de Geest is Die aan de gelovige verzegelt wat hij geloofd heeft¹¹³. Het opmerkelijke is dat hier, anders dan in de brief aan Barbe, niet de gelovige, maar het geloofde - de belofte - wordt verzegeld. Wil dit zeggen dat Kohlbrugge's gedachtengang op dit punt niet consistent is, of gaat achter zijn tweeërlei benadering één conceptie schuil? Dit laatste lijkt ons het geval. Inzake het auteurschap van de verzegeling betekent dit, dat hij zowel aan God-dóór-de-Heilige-Geest denkt als aan God de Heilige Geest Zelf. Trinitarisch gedacht sluiten beide benaderingswijzen elkaar niet uit maar in. Ook met betrekking tot het voorwerp van de verzegeling behoeft Kohlbrugge's voorstelling niet als tegenstrijdig beoordeeld te worden. Wat hij dunkt ons bedoelt te zeggen, is dat God (door) de Heilige Geest de gelovige verzegelt, *door* in hem de belofte te verzegelen. Zo merkt God de gelovige tot Zijn onvervreembare eigendom. Op een

¹⁰⁹ Heidelberg, 165 - Duitse tekst, in handgeschreven afschrift, Archief III B 15,34 -

¹¹⁰ Ib.

¹¹¹ *Eenige Vragen en Antwoorden tot zelf-onderzoek en zelf-oefening*, 51.

¹¹² Aang. in P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, Bijlage V, 284v. - Archief III B 26, 28 -

¹¹³ *S. A.* 23, 58 [57] - *A. Z.* 6, 155 -. Kohlbrugge zegt dit n.a.v. Efeze 1:13.

andere plaats spreekt Kohlbrugge zich inderdaad expliciet in deze laatste zin uit ¹¹⁴.

Onduidelijk bleef tot nu toe de kwestie of Kohlbrugge bij geloof en verzegeling aan gelijktijdigheid denkt, of dat hij de mening is toegedaan dat de verzegeling volgt op het geloof. Blijkens andere fragmenten uit zijn oeuvre geeft hij op deze vraag geen eenduidig antwoord. Enerzijds krijgen wij uit zijn 'leerrede' *Ik geloof in den Heiligen Geest* sterk de indruk, dat de verzegeling inherent is aan het geloof. 'Met het Woord' werkt de Geest het geloof. Door de Geest worden 'wij er gedurig van verzekerd' dat wij gemeenschap hebben met de Vader en de Zoon. 'Die Geest leert ons in geloofswerkzaamheden het leven gedurig zoeken en vinden, dáár waar het alleen is, dat is in den Zoon'¹¹⁵. Hij is het Die ons 'de zekerheid van onze zaligheid te smaken' geeft ¹¹⁶. Als 'het onderpand en de verzegeling onzer zaligheid' is Hij ons persoonlijk in onze harten gegeven ¹¹⁷. Op een ander moment echter laat Kohlbrugge 'de zekerheid in de Heilige Geest' - waarmee hij naar ons inzicht de verzegeling bedoelt - volgen op het geloof. Men kan zich geheel aan Christus toevertrouwen en op Hem steunen, en toch van de zaligheid 'niet geheel zeker' zijn en allerlei aanvechting lijden. Maar als men zich steeds weer hoopvol tot Hem wendt aan Wie men 'zich eenmaal heeft gegeven', komt 'daaruit tenslotte [am Ende] de zekerheid in de Heilige Geest: Mijn Vriend is mijn en ik ben Zijn; onder bidden en worstelen ontvangt de ziel het bewustzijn, dat zij zich op de Heere verlaat, ziet meer en meer in Hem de volheid en ervaart dag aan dag de waarheid van al Zijn beloften'¹¹⁸. Tussen het 'gedurig' en het 'tenslotte' lijkt een spanning te bestaan.

In zijn preek over Efeze 4:30 ¹¹⁹ wordt Kohlbrugge's gedachtengang echter verhelderd. Daaruit blijkt dat hij twee wijzen van verzegeling kent, namelijk één die aan het geloof van meet aan eigen is, en één die in het geloof gaandeweg wordt verkregen. Eerst zegt hij dat de Geest ons de toezegging geeft dat wij Gods kinderen zijn, door ons te roepen, te verlichten en te verzegelen met Gods genade en Christus' liefde ¹²⁰. Hier is de verzegeling geen daad die op het geloof volgt, maar die ermee gegeven is. Maar in aansluiting daarop heet het dan: 'Bovendien verzegelt Hij ons door ons in de oven van de verdrukking te werpen, in de oven van het lijden, in de strijd om de goede keus te doen', de keus namelijk om Gods geboden te gehoorzamen. 'Dan zal de Geest van God u verzegelen met Zijn genade, opdat gij ervan verzekerd zijt dat gij een kind van God zijt' ¹²¹. Wie te midden van de aanvechting 'nochtans bij het geschreven Woord' volhardt, die zal 'te Zijner tijd' worden bevestigd en met de Geest worden verzegeld, en met de troost worden vervuld, het geloof te hebben bewaard en Gods wil te hebben gedaan ¹²².

Kohlbrugge weet dus behalve van de verzegeling die direct met het geloof gegeven is, van een verzegeling die tijdens de aanvechting van het geloof plaatsvindt. Het

¹¹⁴ Id., 81 - A. Z. 6, 174 - : God wil Zijn eigendom van al het andere onderscheiden.

¹¹⁵ *Leerrede H. Geest*, 14 [54]. Vgl. *Johannes* 3, 12 [48], waar Kohlbrugge het getuigenis van de Geest 'het onbedrieglijke kenteken van de wedergeboorte' noemt. Kennelijk delen alle wedergeborenen daarin. Zie voor het 'gedurige' van de verzegeling, id., 100: 'Zij moeten gedurig [beständig] (...) verzegeld worden door Zijn Geest'.

¹¹⁶ Id., 12.

¹¹⁷ Id., 13.

¹¹⁸ *Johannes* 3, 83 [48].

¹¹⁹ "... door Welke (sc. Geest) gij verzegeld zijt tot de dag der verlossing".

¹²⁰ *S. A.* 23, 79 [57] - A. Z. 6, 173 -

¹²¹ *Ib.*

¹²² *Licht* 5, 45 [47] - *Tw.* 5-6, 158v. -

frappante is dat hij noch de eerste noch de laatste modus van de verzegeling beschouwt als een statisch bezit, maar als een dynamisch gebeuren. Wat blijft, is de gave van de Heilige Geest in het hart ¹²³. Maar de subjectieve zekerheid van de zaligheid die Hij in de verzegeling scheidt, gaat gelijk op met de geloofswerkzaamheden ¹²⁴. Zo brengt het geloof - als geloofsakte - 'gedurig' de zekerheid met zich mee door de Heilige Geest. Hetzelfde geldt van de verzegeling die de Heilige Geest voltrekt tijdens de aanvechting. Evenals de rechtvaardiging wordt zij 'opnieuw en telkens weer opnieuw' verkregen ¹²⁵.

Wij komen tot de slotsom dat Kohlbrugge onder de verzegeling verstaat die werkzaamheid van God (door) de Heilige Geest, waarin Hij de gelovige tijdens diens geloven in de belofte, de zekerheid geeft van zijn kindschap. Zij is aan de akte van het geloof 'gedurig' eigen, nooit als "verzegeldheid", maar als een telkens door de Geest gewerkte verzegeling. Dat hij melding maakt van een daarbijkomende verzegeling, moet naar ons besef niet te zwaar geladen worden. Het betekent niet dat hij twee afzonderlijke soorten van verzegeling kent. Zij is één telkens herhaald gebeuren. Het is bij uitstek in de aanvechting dat zij opnieuw wordt ervaren. Hoewel de term verzegeling zelden valt, is de werkelijkheid ervan in Kohlbrugge's theologie van wezenlijk belang. De Geest is de auteur van het geloof en van de heilszekerheid.

De aard van de heilszekerheid

Kohlbrugge acht het 'een uitgemaakte zaak' dat men van zijn zaligheid zeker kan zijn, zelfs zeker moet zijn. 'Het komt echter op het "hoe" aan'¹²⁶. Als hij de aard van deze zekerheid dan invult, blijkt hij te denken aan een aangevochten zekerheid, die slechts in het nochtansgeloof wordt beoefend. Zij gaat met 'versagen, twijfelen en bevreemd zijn' gepaard ¹²⁷ en is geen onbetwist bezit, maar een bedreigde en bestreden geloofsdaad. Deze daad bestaat uit het amen-zeggen op het Evangelie: 'Ik ga met mijn lege korf op de volle markt van de vruchten van Zijn gerechtigheid, koop om niet en zonder geld zoveel ik dragen kan en kom met de volle korf van hetgeen aan Hem voor mij gegroeid is, in het huis van mijn God als een arme dienstmaagd, en nochtans als een rijke bruid'¹²⁸. Daar stijgen dan wel duizend 'jamaars' op in het hart en blijft het kwade geweten kloppen, om mij maar van God te laten terugschrikken, maar 'ik kom met mijn kwade geweten tot het bloed van mijn Heere (...) en leg dat op het hart, en dan zegge het kwade geweten wat het wil'¹²⁹. Zo staat de geloofszekerheid van het heil steeds weer onder spanning. En dat is niet zonder zin, want anders ontardt zij in zelfverzekerdheid en zorgeloosheid. Zij moet echter zaak van geloof blijven ¹³⁰. De gelovige zegt 'niet zo koelbloedig alsof het een alledaagse zaak geldt', dat hij verzekerd is en 'het heeft'. God alleen heeft het in Zijn hand. 'Nimmer was

¹²³ *Leerrede H. Geest*, 13.

¹²⁴ *Id.*, 12, 14.

¹²⁵ *Anleitung*, 19.

¹²⁶ *Licht* 3, 12 [48] - *Tw.* 5-6, 399 -

¹²⁷ *Ib.* Vgl. *Oster*, 110 [47] - *Feest*, 185 -; *Gottes Bund*, 16 [46] - *Tw.* 1-2, 488v. -

¹²⁸ *Licht* 5, 41 [47] - *Tw.* 5-6, 154v. -

¹²⁹ *Id.*, 41f. - *Tw.* *id.*, 155 -

¹³⁰ *Oster*, 107f. [47] - *Feest*, 182 -

zekerheid en gerustheid van het vlees een vrucht van de Heilige Geest¹³¹.

De zekerheid is dus geen statische verworvenheid¹³². Zij moet altijd weer opnieuw in geloof worden gezocht en gevonden. Hoe meer grond men onder de voeten heeft, des te meer zal men bij God om de ware grond aanhouden, want het geestelijk leven ligt nooit stil¹³³. Geloofszekerheid is een zekerheid die wij niet 'elke dag' voelen. Dat moet ook niet, vindt Kohlbrugge. Wij moeten veeleer onze ellende gevoelen, opdat wij in de nood de naam Jezus aanroepen¹³⁴. Zonder dat hij de formele onderscheiding tussen geloofszekerheid en gevoelszekerheid hanteert - zoals wij die met name bij Comrie zullen aantreffen -, doet zijn opmerking daar toch aan denken. Materieel vult Comrie deze onderscheiding echter in op een manier die Kohlbrugge vreemd is.

Ofschoon Kohlbrugge zoals wij zagen er bij uitzondering blijk van geeft het onderscheid te kennen tussen een toevluchtnemend en een verzekerd geloof¹³⁵, beschouwt hij het laatste niet als een hogere trap van het geloof, waarbij men het eerste achter zich laat. In zijn prediking treft men dan ook geen opsplitsing aan van twee groepen gelovigen: bekommerden en verzekerden. Van deze classificatiemethode maakt hij geen gebruik. Hij onderscheidt geen categorieën gelovigen, maar diverse gestalten van het geloof in een en dezelfde gelovige¹³⁶. De geloofszekerheid blijft altijd nauw met het toevluchtnemend geloof verbonden, in die zin dat de zekerheid telkens weer gevonden wordt op de wijze van de geloofstoevlucht tot Christus. Illustratief is in dit verband Kohlbrugge's preek over de moordenaar aan het kruis. Het geloof, zegt hij daarin, heeft zich altijd aan Christus toe te vertrouwen met een: "Heere, gedenk mijner". "Dat zij uw gehele theologie"¹³⁷. De 'zekerheid van het geloof' blijkt meer daaruit dat men zich Christus in de armen werpt, dan daaruit dat men meent 'binnen te komen omdat men bekeerd is'¹³⁸. Al de 'resultaten van de verschillende religieuze meningen zijn tenslotte toch een "God zij mij genadig" op het

¹³¹ *Gottes Bund*, 11 [46] - *Tw. 1-2*, 483 -. Vgl. *Anleitung*, 17.

¹³² Bij uitzondering maakt Kohlbrugge melding van een zekerheid die in statische zin kan worden uitgelegd. Zo in *Jesus am Meer*, 52 [55], waar hij spreekt van een drievoudige openbaring van God aan de ziel, namelijk bij het begin van de bekering, voorts wanneer de overgang van de Wet naar de genade plaats vindt en ten derde wanneer men in deze genade 'ten volle wordt bevestigd'. Toch zullen wij, gezien het geheel van Kohlbrugge's conceptie, ook hier niet hebben te denken aan een eens voorgoed uitgereikte bevestiging, maar aan een geloofservaring die zich herhaalt.

¹³³ *Gottes Bund*, 11 - *Tw. 1-2*, 483 -. Vgl. *S. A. 21*, 270 [52]: Onze 'rust' moet daarin bestaan, dat wij 'geen ogenblik geloven dat onze ziel in rust is, maar dat wij voortdurend tot God gaan en schreeuwen: "Bewaar mijn ziel" '.

¹³⁴ *Heidelberger*, 64 [59] - *Der enige Trost*, 74f. -

¹³⁵ *Johannes 3*, 83. Zie ook noot 118.

¹³⁶ Een enkele keer lijkt het erop dat Kohlbrugge genoemde classificatie van gelovigen hanteert. Zo bijv. *Licht 4*, 20f. [49] - *Tw. 7-8*, 425 -. Daar onderscheidt hij gelovigen die in Gods gemeenschap delen, en gelovigen die van verre staan en die ernaar verlangen. Maar het verrassende is dat de eerstgenoemden 'de ellendigsten en armsten' zijn, die dorsten naar gerechtigheid (id., 37 - *Tw.*, id., 442 -). In feite overlappen beide categorieën elkaar. Wanneer C. Graafland, 'Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie', in *Kerkbladje* 68 (1977) 188, erop wijst dat Kohlbrugge niet nalaat om de nabij-christen te ontmaskeren, is dit juist. Hij gaat o.i. echter te ver, wanneer hij suggereert dat bij Kohlbrugge een aan de Nadere Reformatie verwante classificatie is te vinden. Terwijl men in de Nadere Reformatie de gemeente classificeert in diverse groepen gelovigen, "classificeert" Kohlbrugge haar in echte gelovigen en schijn gelovigen. Zie voor de classificatie in de Nadere Reformatie inz. T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 268: de orde des heils was geworden tot 'een volgorde van belevingsfasen en van personen, die achter elkaar in één dezer fasen verkeren'. Vgl. ook C. Graafland, 'De Gereformeerde orthodoxie en het piëtisme in Nederland', in *N T T* 19 (1964/65) 472: 'De dogmatisch wijsgerig gecreëerde geloofsdaden werden onder de ogen van de piëtistische "practicijs" tot levende personen, uit wie de gemeente was samengesteld'.

¹³⁷ *Passions III*, 33 [47] - *Lijdens*, 256 -

¹³⁸ Id., 34 - *Lijdens*, 256v. -

sterfbed'. Men moest, zo voegt hij er veelbetekenend aan toe, hiermee echter liever 'beginnen en erbij blijven'¹³⁹. Omdat de grond en het voorwerp van de heilszekerheid buiten ons liggen, komt zij permanent door het toevluchtnemend geloof tot stand.

Samenvatting

In Kohlbrugge's geschriften neemt de onderscheiding tussen de ware en de valse beoefening van het geloof een niet te verwaarlozen plaats in. Hiermee gepaard gaat soms een expliciet appèl tot zelfonderzoek aan de hand van normatieve kenmerken. Vier criteria zijn als constanten aan te merken, namelijk de zelfkennis, de gerichtheid op Christus, de aanvechting en inzonderheid de heiliging, welke heiliging in dit kader een zeer concrete invulling krijgt. Door zichzelf aan deze viervoudige maatstaf te toetsen, moet en kan men zeker zijn van de waarachtigheid van de eigen geloofsdaad. Deze vorm van geloofszekerheid is dus het resultaat van reflectie.

Anders is het evenwel gelegen met de *heilszekerheid* van het geloof. In dit opzicht wendt Kohlbrugge de aandacht juist zeer beslist van de zelfreflectie af, en acht hij een beroep op kenmerken verboden en het speuren ernaar overbodig. Zeker van het heil is men uitsluitend in de extraverte akte van het geloof, en niet door observatie en controle van zichzelf. Deze zekerheid is het geloof direct en wezenlijk eigen.

Ofschoon Kohlbrugge's visie op de zekerheid omtrent de echtheid van het geloof tendeeert in de richting van de *sylogismus practicus*, maakt hij hiervan pertinent geen gebruik wanneer de heilszekerheid in het geding is. Hetzelfde geldt van de *sylogismus mysticus*. Het komt ons voor dat Kohlbrugge impliciet kritisch reageert op de syllogistische methode.

De grond van de heilszekerheid vindt het geloof buiten zichzelf, namelijk in Christus en in het Woord waarin Hij Zich laat vinden. Kohlbrugge brengt in verband met de heilszekerheid een opvallende objectivering van de kenmerken aan, in die zin dat deze niet in maar buiten onszelf in Christus aan te treffen zijn. De term kenmerk krijgt zo de betekenis van grond. Deze grond is niet Christus-in-ons, maar Christus-voor-ons.

Over de verzegeling door de Heilige Geest huldigt Kohlbrugge een dynamische opvatting. Hij verstaat eronder die werkzaamheid van God (door) de Heilige Geest, waarin Hij ons tijdens de akte van het geloof gedurig verzekert van de beloften, en zo van ons kinschap. Evenmin statisch is Kohlbrugge's visie op de aard van de heilszekerheid. Het is een zekerheid die in de beoefening van het extraverte geloof telkens opnieuw wordt gezocht en gevonden. Hierbij vormen het toevluchtnemend en het verzekerd geloof geen aparte stadia, maar een onlosmakelijk geheel, in die zin dat de zekerheid zich niet dan door de toevlucht van het geloof laat vinden.

¹³⁹ Ib. Vgl. *S. A. II*, 131 ['52].

2. Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie

2.a. Luther

Wij hebben al meermalen gemerkt hoe gedecideerd Luther het geloof wegtrekt van iedere andere grond dan het Woord. God wil dat wij alleen daarop 'fuszen'¹⁴⁰. Het geloof vindt zijn zekerheid buiten zichzelf, in Gods belofte. Toch ontbreekt ook bij Luther niet de vraag naar de zekerheid omtrent de echtheid van de geloofsdaad. Ook hij wil het *onderscheid* tussen waar en vals geloof duidelijk markeren. Een expliciete oproep tot zelfonderzoek troffen wij bij hem echter niet aan. Van een formeel gebruik van de term kenmerken is ons evenmin iets gebleken. Dit wil echter in geen geval zeggen dat de criteria materieel afwezig zijn. Wij hebben in de drie voorafgaande hoofdstukken achtereenvolgens gezien, dat hij, evenals Kohlbrugge, het geloof genormeerd weet door een oprechte zondekennis, door de gerichtheid op Christus en door de aanvechting. Terloops bleek ons dat hij ook de heiliging normatief acht voor het echte geloof. Het is dit laatste criterium dat ook voor Luther van groot gewicht is. Wij willen dit adstrueren.

Verhelderend is in dit opzicht het exposé dat P. Althaus in zijn *Die Theologie Martin Luthers* biedt over 'Liebe und Heilsgewisheit'¹⁴¹. Daarin vindt een zorgvuldige analyse plaats van Luthers gedachtengang. Deze blijkt grote affiniteit te vertonen met de denkbeelden die wij bij Kohlbrugge aantreffen. Dat Luther doelt op de verhouding geloofszekerheid-liefde, en Kohlbrugge op die van geloofszekerheid-heiliging, lijkt ons in dit verband geen zakelijk verschil. Het gaat erom dat de *fides qua creditur* voor beiden genormeerd is door de levenspraktijk.

Ook Luther ziet zich voor de vraag gesteld of alles wat zich voor geloof uitgeeft, ook werkelijk geloof is. Althaus schrijft: 'Es gibt auch den Schein des Glaubens, unechten, leeren, toten Glauben. Luther sieht es vor seinen Augen. So muß er notwendig die Frage nach den *Kennzeichen des echten Glaubens* stellen. Und hier wird der Zusammenhang zwischen Glaube und Liebe bedeutsam, zwischen dem Glauben und dem Ethos als der Frucht des Glaubens'¹⁴². Aan de hand van Luthers preken over de eerste Johannesbrief illustreert Althaus, hoe onopgeefbaar deze samenhang voor Luther is. Hij citeert: 'Also zeige durch Werke, Früchte, dasz der Glaube in dir sei. Bist du ein Wucherer, ungehorsam, in deinem Stande nachlässig, dann siehe zu, ob du glaubst'. Wie gelobt, die 'wirds mit der Tat sagen - oder lasz den Ruhm anstehen, dasz du gläubig seiest'¹⁴³. Wie de werken wel bespeurt, mag er zeker van zijn, het ware geloof te beoefenen. Luther noemt dit een *magna consolatio* (grote vertroosting)¹⁴⁴. Met Althaus is te zeggen: 'So stehen Glaube und Liebe bei Luther in Disjunktion, wenn es um die Frage geht, wodurch der Mensch vor Gott gerecht werde; aber in Konjunktion, wenn gefragt wird, ob der Glaube, mit dem der Mensch die Rechtfertigung empfangen soll, konkret bei ihm rechter Glaube sei, nämlich wirkliches

¹⁴⁰ WA 21, 113. Vgl. H.J. Iwand, *Luthers Theologie*, 204. Vgl. U. Asendorf, *Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten*, 370.

¹⁴¹ Althaus, o.c., 372-385.

¹⁴² Althaus, o.c., 374.

¹⁴³ *ib.*

¹⁴⁴ WA 20, 716. Vgl. U. Asendorf, o.c., 410. Asendorf releveert dat de werken voor Luther een stellig teken zijn, zoals een zegel op een brief, 'damit ich sicher sein kann, dasz der Glaube recht ist'.

Empfangen der Liebe Gottes¹⁴⁵. De hoofdstrekking van deze stelling is ook op Kohlbrugge van toepassing.

Een verschil is dat Luther een enkele keer verder gaat dan Kohlbrugge. Terwijl Kohlbrugge de betekenis van de werken reserveert voor de zekerheid omtrent de echtheid van het geloof, kan Luther daarenboven, zij het a posteriori, verband leggen tussen de werken en de heilszekerheid. Zo noemt hij de liefde het *testimonium fidei* (getuigenis van het geloof), welke liefde maakt dat wij *fiduciam habere et certe statuere de misericordia Dei* (vertrouwen hebben en zeker zijn van Gods barmhartigheid)¹⁴⁶. De Heilige Geest schenkt ons op tweevoudige wijze het getuigenis, dat wij in het heil delen, namelijk innerlijk in het hart en uiterlijk door de werken die Hij in ons werkt¹⁴⁷. Het standpunt dat Luther echter doorgaans huldigt, lijkt ons adequaat omschreven door O.H. Pesch: 'Das gute Werk macht gewisz, dasz der Glaube, der seinerseits die Heilsgewiszheit verbürgt und ist, wirklich da (ist) und nicht nur, wie Luther es ausdrückt, "erdichteter", "gefärbter" Glaube ist (...). Diese Gewiszheit aus den Werken kann selbstverständlich die Heilsgewiszheit aus dem Glauben an das Wort nicht ersetzen'¹⁴⁸.

Tot een zelfde solutie komt Althaus. Deze attendeert op de schijnbare spanning die zich voordoet. Het *sola fide* impliceert dat de christen in de vraag naar de heilszekerheid volstrekt niet moet reflecteren, maar zich alleen aan het Woord heeft te houden. Zo loopt de hoofdlijn. Maar deze wordt ogenschijnlijk doorkruist door die andere lijn van de reflectie. Toch betekent dit geen tegenstrijdigheid, vindt Althaus. 'Nicht auf sie reflektieren, das heiszt für die "Werke": sich nicht auf sie verlassen als auf den Grund unseres Heils, sie nicht als Leistungen vor Gott bringen. Auf sie reflektieren heiszt: sie als ein "gewisses Zeichen" rechten Glaubens nehmen'¹⁴⁹. Kennelijk vindt Luther zowel het een als het ander nodig in het christenleven: enerzijds alle heil buiten zichzelf te zoeken, anderzijds de vraag niet uit de weg te gaan of men deelt in het echte geloof. Dit laatste doet aan het *sola fide* niets af¹⁵⁰. Op deze manier is dus te spreken van een positieve benadering van de kenmerken bij Luther. Ondanks het verschil in terminologie, valt naar ons inzicht de inhoudelijke affiniteit tussen Luther en Kohlbrugge op dit punt niet te loochenen.

Betreffende de methode van het *syllogisme* is eveneens van overeenkomst sprake. Ook bij Luther komt het *syllogisme* in formele zin niet voor. Materieel echter ligt zijn waardering van de liefde als bevestigend waarmerk van het geloof dicht tegen de *syllogismus practicus* aan¹⁵¹. Voor zover dit de echtheid van het geloof aangaat, stemt Kohlbrugge hiermee overeen. Voor zover Luther de werken soms ook, zij het a posteriori, een functie toekent in de verzekering omtrent het heil, wijkt Kohlbrugge

¹⁴⁵ Id., 376. Vgl. W. von Loewenich, *Luther als Ausleger der Synoptiker*, 182. Hij citeert: 'Das du weissest, das der glaub recht sey, so mustu denn beweisen mit den wercken'. Vgl. ook E. Bizer, *Theologie der Verheiszung*, 282f.

¹⁴⁶ *WA* 39 II, 248. Vgl. P. Althaus, o.c., 215: 'Die Heilsgewiszheit hängt gewisz nicht allein, aber auch an dem neuen Gehorsam des Christen, das heiszt: an der Erfahrung der Macht Christi, den Menschen zu erneuern'. Althaus citeert *WA* 39 I, 292: *Opera certificant nos et testantur coram hominibus et fratribus et etiam coram nobis ipsis, quod vere credimus et sumus filii Dei in spe et haeredes vitae aeternae*. Vgl. P. Althaus, *Die Ethik Martin Luthers*, 25.

¹⁴⁷ P. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, 215.

¹⁴⁸ Pesch, *Hinführung zu Luther*, 124.

¹⁴⁹ P. Althaus, o.c., 216.

¹⁵⁰ Id., 216f.

¹⁵¹ Zie voor het praktische *syllogisme* in het latere lutheranisme, H.E. Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus II*, 68.

van hem af. Wat in dit verband frappēert is de aan beiden gemeenschappelijke gedachtengang, dat de gelovige tegenover valse aantijgingen een vrijmoedig beroep mag doen op zijn goede werken en op zijn gelijk. Luther spreekt van een *duplicam fiduciam vel rhum* (tweeledig vertrouwen of roemen). Ten overstaan van God kunnen wij uitsluitend roemen in Christus door het geloof. Dit is de 'heupt rhum und der hochste trotze'¹⁵². Maar tegenover de aanklachten van machten en mensen zullen wij met een goed geweten ons mogen beroepen op onze rechtschapen daden ¹⁵³.

Ofschoon Luther de reflectie dus een legitieme en zelfs onmisbare plaats toekent als het gaat om de onderscheiding van waar en vals geloof - en nu en dan zelfs ten-einde de heilszekerheid a posteriori te bevestigen -, moet toch met nadruk worden gesteld, dat hij de heilszekerheid pertinent niet ziet ontspringen aan de reflectie, maar aan de directe geloofsakte. Het is deze notie die Luthers visie op de zekerheid van het geloof karakteriseert. Ondubbelzinnig wijst hij daarbij de weg van de reflectie af. 'Wenn du darauff sihest, was du thust, so hast du schon den Christlichen namen verloren'¹⁵⁴. Het enige dat de gelovige te doen staat, is te geloven, zonder zich erom te bekommeren of men waardig is of onwaardig ¹⁵⁵. Het is opmerkelijk dat Luther met een dergelijke permissie tot geloof juist ook hen tegemoet treedt, die hij eerst in het nauw dreef door de samenhang tussen geloof en liefde strak aan te halen. Wie de werken bij zichzelf namelijk niet aantreft, behoeft toch niet vertwijfelen. Die heeft zich veeleer te herinneren dat ons niet slechts aangeraden, maar zelfs geboden wordt om op de Heere te hopen. Dit is eenvoudigweg het hoogste gebod [*simpliciter summum praeceptum*]¹⁵⁶. Als het aan werken mankeert, moet het nochtans niet aan geloof mankeren ¹⁵⁷. Niet het vermaan tot introspectie, maar de oproep tot geloof is Luthers laatste woord.

De heilszekerheid van het geloof kent maar één *grond*, en die is God in Christus, present in het Woord der belofte ¹⁵⁸. Het geloof is volstrekt op Christus betrokken. 'Das ist die natur und art des glawbens, das er dem menschen also yns hertz bildet und spiegelt die guttickeyt Christi'¹⁵⁹. Het voorwerp van het geloof maakt meteen zijn grond uit. De zekerheid is inherent aan de geloofsakte. In God en Zijn Zoon geloven betekent: 'Ich spreche ja dazu, Da habe ich kein zweiffel dran'¹⁶⁰. Behalve van God-in-Christus spreekt Luther ook graag van Gods genade, als het om de grond der zekerheid gaat. Het geloof 'nimpt das hertz und hengts an die gnade, *ut dicat Amen*'¹⁶¹. De bodem waarop de heilszekerheid ligt gefundeerd, is niet de vrucht van Gods genade in ons, maar de genade zelf, geheel buiten ons. Befaamd is in dit verband een zinsnede uit Luthers *De servo arbitrio*: 'Aber nun, da Gott mein Heil meinem Willen entzogen und in seinen Willen aufgenommen hat und nicht auf mein Werk oder Laufen hin, sondern aus seiner Gnade und Barmherzigkeit verheizen hat,

¹⁵² *WA* 36, 454f.

¹⁵³ *WA* 36, 455, vgl. id., 449.

¹⁵⁴ *WA* 10 I 2, 431.

¹⁵⁵ *WA* 45, 431.

¹⁵⁶ *WA* 20, 716.

¹⁵⁷ *Ib.*: *Si deficiunt tibi opera, non tamen deficiat fides.*

¹⁵⁸ O.H. Pesch, o.c., 122f.

¹⁵⁹ *WA* 10 III, 422.

¹⁶⁰ *WA* 49, 10.

¹⁶¹ *Ib.*

mich zu retten, bin ich sicher und gewisz, dasz er treu ist und mir nicht lügen wird'¹⁶².

De wijze waarop Christus, en in Hem Gods genade, tot ons komt is het Woord ¹⁶³. Geloof en Woord hangen 'unteylich aneinander'. Zij moeten 'mit einander bulen' als bruid en bruidegom ¹⁶⁴. In het geloof dient men alles uit het blikveld te verwijderen uitgezonderd het Woord. Het is het wezen en de natuur van het geloof, dat het daarop bouwt en vertrouwt ¹⁶⁵. Waar Gods Woord niet is, daar kan geen geloof zijn ¹⁶⁶. Omdat dit geloofde Woord ons verbindt met God in Christus Zelf, kan Luther ook het Woord als grond van de zekerheid aanmerken. De oorzaak waarom onze theologie zeker is - zo verklaart Luther in zijn Galatencommentaar - bestaat hieruit, dat zij ons wegvoert van onszelf en buiten onszelf plaatst, namelijk op Gods belofte, die niet bedriegen kan ¹⁶⁷. Wie in geloof Zijn Woord aangrijpt, is er zeker van dat God hem in genade aanziet en toelacht ¹⁶⁸. In het beloftewoord vindt men een zekerheid die het innerlijk ervaren tegendeel trotseert ¹⁶⁹. In deze geloofszekerheid grijpt men dus boven eigen subjectieve gevoelens uit. Juist het onzekere en vertwijfelende hart wil Luther zekerheid bieden, door het in de stellige belofte te verankeren ¹⁷⁰. De geloofszekerheid is nergens anders in gelegen dan in de zekerheid van dit steunpunt. Daarom kan het geloof wel *infirma* (zwak) zijn, maar nooit *incerta* en *dubia* (onzeker en twijfelachtig)¹⁷¹. In deze en dergelijke zinnen komt klaar aan het licht dat Luther de geloofszekerheid niet vereenzelvigen wil met een zekerheid die wordt gevoeld. Zij is van de subjectieve beleving niet afhankelijk. Het geloof kan worden beoefend in aanvechting en zwakheid, maar in de grond is het zeker, omdat het zich verlaat op Gods belofte ¹⁷². In deze zin is met Pesch te zeggen, dat heilzekerheid en geloof 'sachlich identisch' zijn ¹⁷³. Omdat het geloof extravert is gericht op de belofte, deelt het in de zekerheid daarvan ¹⁷⁴. Geloof zonder zekerheid is een innerlijke tegenstrijdigheid.

Over de *verzegeling* door de Heilige Geest laat Luther zich sporadisch uit. Wel herinneren wij eraan dat hij, zoals wij in het kader van de herkomst van het geloof al

¹⁶² *WA* 18, 783. Vert. in O.H. Pesch, o.c., 123. Vgl. B. Rothen, *Die Klarheit der Schrift*, 228. Rothen noemt deze positie van Luther 'der Angelpunkt der Auseinandersetzung zwischen Wittenberg und Rom', 'das Herz der evangelischen Theologie'.

¹⁶³ Vgl. O. Bayer, *Promissio*, 304. Bayer citeert: 'Christus mus tzuteylet, angericht und tzu Worten werden'.

¹⁶⁴ Aang. in U. Asendorf, o.c., 367f. Vgl. W. von Loewenich, o.c., 153.

¹⁶⁵ *WA* 10 III, 423. Vgl. O.H. Pesch, o.c., 140.

¹⁶⁶ *WA* 10 I 1, 616.

¹⁶⁷ *WA* 40 I, 589.

¹⁶⁸ *WA* 32, 329f. Vgl. G. Ebeling, *Luther*, 131.

¹⁶⁹ O. Bayer, o.c., 169. Vgl. B. Rothen, o.c., 230f; G. Ebeling, o.c., 73.

¹⁷⁰ Id., 209.

¹⁷¹ Aang. in H.M. Müller, *Erfahrung und Glaube bei Luther*, 192.

¹⁷² H.M. Müller, o.c., ib., verwoordt dit als volgt: 'Die prinzipielle Gewisheit des Gläubigen ist niemals zweifelhaft oder unsicher. Nur die wirkliche Gewisheit des Glaubens kann schwach und stark, triumphierend oder verzagend sein - aber ihrerseits niemals im Grundsätzlichen unsicher, weil nie ohne die sichere Verheiszung'. Ofschoon de strekking duidelijk is, lijkt het ons correcter om niet te spreken van "de werkelijke zekerheid van het geloof", maar van de ervaring die de gelovige heeft van de zekerheid. Niet de werkelijke zekerheid is aan schommeling onderhevig, maar de ervaring.

¹⁷³ O.H. Pesch, o.c., 123. Vgl. id., 124: 'Von Heilungewisheit zu reden, heiszt (...) den Glauben und damit das Heil selbst aufheben'.

¹⁷⁴ Vgl. G. Ebeling, o.c., 197.

zagen, de Geest voluit beschouwt als de auteur van het geloof¹⁷⁵. Dit wil in het licht van het bovenstaande niets minder zeggen dan dat de Heilige Geest ook de auteur van de heilszekerheid is¹⁷⁶. Dat het Woord zich als Woord Gods aan de mens bewijst, noemt Luther het *testimonium spiritus sancti* (getuigenis van de Heilige Geest)¹⁷⁷. Formeel gaat het Luther hier weliswaar niet zozeer om de heilszekerheid, als wel om de zekerheid omtrent de goddelijkheid van de Schrift, maar materieel bevat zijn uitspraak stellig een indicatie voor de heilszekerheid. Elders verklaart hij trouwens uitdrukkelijk dat de zekerheid van de zondevergeving niet uit onszelf opkomt, maar een geschenk van de Heilige Geest is¹⁷⁸.

Ons is één plaats bekend waar Luther expliciet op de verzegeling door de Heilige Geest ingaat. Hij doet dat in een preek over Johannes 3:32,33. Hij zegt daarin dat de gelovigen verzegeld zijn, en legt dit dan zo uit, dat de Heilige Geest het gepredikte Woord in hun harten heeft geschreven, zodat het de waarheid voor hen persoonlijk is. Hoe dicht Luther dit verzegelende werk van de Heilige Geest bij Christus houdt, blijkt wanneer hij hetzelfde ook zo verwoordt: Christus neemt de letters van het Woord, zodat een christen uit het hart van de Heilige Geest de waarheid en het geloof ontvangt. Dit schrijven en verzegelen door de Geest van Christus is niets anders dan Zijn spreken en prediken. Waar dat gebeurt wordt de mens *zeker*, want het Woord is in zijn hart gegrift. Dit door de Geest in het hart geschreven Woord noemt Luther een pand, een ring en stempel, zodat men geen twijfel meer heeft aan Gods betrouwbaarheid¹⁷⁹.

Wat in deze benadering opvalt is ten eerste de nauwe band tussen de Geest en Christus, ten tweede dat de Geest de auteur is van de verzegeling, ten derde dat het de gelovigen - niet de beloften - zijn die worden verzegeld, ten vierde dat deze verzegeling geschiedt doordat het Woord in het hart wordt ingegrift, ten vijfde dat het op deze manier komt tot geloof(szekerheid) en ten zesde dat dit gebeuren niet wordt voorgesteld als een extra toevoeging aan het geloof, maar als de geloofsdaad zelf. Het zijn stuk voor stuk elementen die wij ook bij Kohlbrugge aantreffen. Een detailverschil is dat Luther het auteurschap nu eens toeschrijft aan de Geest en dan weer aan Christus-door-de-Geest, terwijl Kohlbrugge afwisselend spreekt van de Geest en van God-door-de-Geest.

Ook ten opzichte van de *aard* van de geloofszekerheid treft ons een grote mate van congenialiteit tussen Luther en Kohlbrugge. Evenals Kohlbrugge schermt Luther de heilszekerheid van het geloof - de *certitudo* - nadrukkelijk af van de zelfverzekerdheid - de *securitas* -. Heilszekerheid kan nooit als een bezit worden beschouwd¹⁸⁰. Pesch schrijft: 'Der Christ stellt nach Luther nicht etwa wie in einer ärztlichen Diagnose fest, sein Heil sei gewisz. Vielmehr hat er stets neu darum zu ringen, seines Heiles gewisz zu sein'¹⁸¹. Deze zekerheid staat of valt met de telkens opnieuw vol-

¹⁷⁵ F. Beisser, *Claritas Scripturae bei Luther*, 173; R. Prenter, *Spiritus Creator*, 188; P. Schempp, *Luthers Stellung zur Heiligen Schrift*, 50.

¹⁷⁶ Vgl. G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung*, 390.

¹⁷⁷ *WA* 30 II, 688.

¹⁷⁸ O. Bayer, o.c., 207.

¹⁷⁹ *WA* 47, 179-185. Vgl. W. van 't Spijker, *De verzegeling met de Heilige Geest*, 47-51.

¹⁸⁰ O.H. Pesch, o.c., 120.

¹⁸¹ Id., 122. Vgl. L. Pinomaa, *Sieg des Glaubens*, 110: 'Die christliche Gewiszheit ist (...) so beschaffen, dasz man sie sich nicht als einen festen Besitz ein für allemal aneignen kann. Vielmehr gibt es sie nur als immer neu zu erkämpfende Gewiszheit. Dies meint Luther offenbar, wenn er die Glaubensgerechtigkeit mit dem Schwanz des Aals vergleicht, der so

trokken akte van het geloof. Zij is, door de aanvechting heen, in het buitenwaarts gerichte geloof ons deel¹⁸². Het is duidelijk dat ook Luther geen tegenstelling ziet tussen een toevluchtnemend en een verzekerd geloof. Het verzekerd geloof wordt veeleer gedurig op de wijze van het toevluchtnemend geloof beoefend. 'Wij moeten dus dagelijks meer en meer van de onzekerheid tot de zekerheid heen worstelen'¹⁸³. Met C. Graafland is te zeggen: 'De zekerheid in het geloof en de strijd van het geloof sluiten elkaar niet uit, maar zijn juist voortdurend tegelijk aanwezig'¹⁸⁴.

Wij concluderen dat er betreffende de zekerheid van het geloof principiële sprake is van een diepe verwantschap tussen Luther en Kohlbrugge. Praktisch doet zich echter dit niet te verwaarlozen verschil voor, dat de uitdrukkelijkheid waarmee Kohlbrugge oproept tot zelfbeproeving, bij Luther ontbreekt. Wel markeert Luther - zij het naar onze indruk minder vaak dan Kohlbrugge - duidelijk het onderscheid tussen waar en vals geloof, maar de formele aansporing tot zelftoetsing treffen wij niet aan. Wat bij Kohlbrugge in dit opzicht soms expliciet aan de dag treedt, blijft bij Luther steeds onuitgesproken op de achtergrond.

Ter verklaring van dit verschil valt erop te wijzen dat Kohlbrugge het Piëtisme in de rug heeft. Hoewel hij, zoals wij al herhaaldelijk constateerden, daar stellig niet kritiekloos tegenover staat, kan niet worden ontkend dat hij er toch ook de invloed van heeft ondergaan. Onder de thema's die hij daarin aantroft, valt ongetwijfeld ook de frequente vermaning tot zelfbeproeving. Dat hij aan dit thema een eigen, kritische invulling geeft, doet aan de bedoelde beïnvloeding niets af.

Tegen het reliëf van dit praktisch-homiletische verschil tussen Luther en Kohlbrugge, valt de principiële-theologische analogie te meer op. Deze analogie betreft de vermelding van dezelfde criteria en de waardering daarvan, de absentie van het formele syllogisme, de omschrijving van de grond der heilszekerheid, de invulling van de verzegeling door de Heilige Geest en die van de aard der heilszekerheid. De kern van hun verwantschap is dunkt ons hierin gelegen, dat zij beiden de heilszekerheid van het geloof niet als het resultaat van reflectie zien, maar als een zekerheid die aan de extravertere daad van het geloof inherent is. Alleen trekt Kohlbrugge deze lijn in die zin verder door, dat hij in tegenstelling tot Luther de gedachte vermijdt, dat de werken de heilszekerheid bevestigen.

2.b. Calvijn

Met grote nadruk betoogt Calvijn dat het geloof zeker is van aard¹⁸⁵. Hij noemt het een *firmam certamque cognitionem* (vaste en zekere kennis) van Gods welwillendheid jegens ons. Deze zekerheid ligt gefundeerd in de waarheid van Gods genadige belofte in Christus [*gratuitae in Christo promissionis*]¹⁸⁶. Aan dit objectieve,

schwer zu ergreifen und festzuhalten ist: "Ideo gehts nicht so zu, das mans auff einmal (packt)"¹.

¹⁸² Vgl. id., 123.

¹⁸³ *WA* 40 I, 579: *Debemus igitur quotidie magis magisque luctari ab incertitudine ad certitudinem*.

¹⁸⁴ Graafland, 'Luthers leer van Woord en Geest in relatie tot het gereformeerd protestantisme', in C. Graafland e.a.(red.), *Luther en het gereformeerd protestantisme*, 213. Graafland attendeert terecht op de samenhang met Luthers *simul iustus et peccator*.

¹⁸⁵ S.P. Dee, *Het geloofsbegrip van Calvijn*, 26; S. van der Linde, *Leer H. Geest*, 133v.; C. Graafland, *Zekerheid*, 29; H. Schützeichel, *Die Glaubentheologie Calvins*, 135; K. Exalto, *De zekerheid des geloofs bij Calvijn*, 7v.; J.R. Beeke, *Personal assurance of faith*, 45.

¹⁸⁶ *O S IV*, 16 (*Inst.* III, 2, 7).